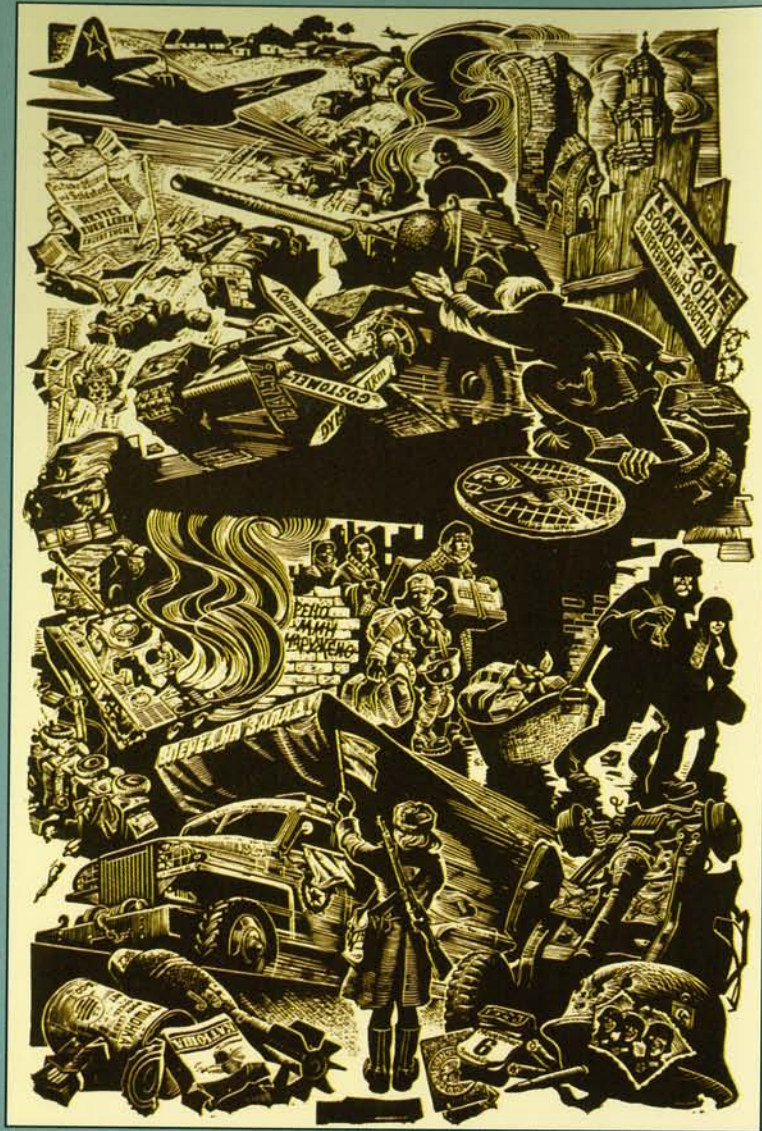


З фондів Центрального музею Збройних Сил України



Г.Малаков. 6 листопада 1943 року. Із серії „Київ у грізний час”.
Лінорит, 1967 р.

Лінорити відомого українського графіка Георгія Малакова (1928 – 1979) зберігаються й експонуються в багатьох музеях, зокрема Центральному музеї Збройних Сил України.

Про „танкову тему” в творчості мистця, його етюди й начерки з натури, що мають історико-документальну вартість, див. статтю, вміщену на с.130–141.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

Річник V



Число 1(8)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

Музей Збройних Сил України
Інвентарний номер 6/11
Бібліотека

Київ

2004 р.



ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ
 Формування Збройних Сил
 Української Держави (1918 р.).
 Організаційні аспекти 4

Михайло КОВАЛЬЧУК
 Військова діяльність
 М.Капустянського за доби
 Директорії (1918–1921 рр.) 20

Андрій АМОНС
 Справа військового прокурора
 Є.Перфільєва 52

Олександр ПОТИЛЬЧАК
 Радянські табори
 для військовополонених
 у визволеному Києві
 (1943–поч. 1945 р.) 60

Генерал-лейтенант
 Микола Забілий згадує 70



ФОРТИФІКАЦІЇ

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ
 Глухівські укріплення 100

ФАЛЕРИСТИКА

Віктор БУЗАЛО
 Орден Данила-Галицького 114

МУЗЕЙ

Анатолій КАЗИМЕНКО
 Колекціонування зброї
 повинно стати частиною
 національної культури 124

Дмитро МАЛАКОВ
 Танки в малюнках
 Георгія Малакова 130

АРХІВ

Олександр КУЧЕРУК
 Щоденні записи
 учасника легіону Р.Сушка
 (вересень – листопад 1939 р.) 142



Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.). ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Фінансування армії і флоту

Складні процеси демобілізації особового складу, що виводився з фронтів Першої світової війни, створення нових військових частин і військових навчальних закладів, реформування організаційно-штатних структур армії і флоту тощо потребували великих асигнувань.

Проте фінансові можливості уряду Української Держави, зважаючи на причини зовнішнього і внутрішнього характеру (утримання австро-німецьких військ і виконання умов Берестейського мирного договору, економічна руїна як наслідок світової війни, більшовицької інтервенції і соціалістичних експериментів Центральної Ради), були обмежені. Уявлення про фінансове забезпечення тогочасного військового будівництва дають такі цифри. На звичайні видатки Військовому й мор-

ському міністрові на травень 1918 р. асигнувалося 37 363 тис. крб.¹⁶², на серпень – 42 276 266¹⁶³, на жовтень, листопад та грудень – 147 653 664 крб.¹⁶⁴ На надзвичайні й ліквідаційні видатки в жовтні, листопаді й грудні мало бути виділено 50 914 568 крб.¹⁶⁵

Рада Міністрів надала 9 млн. крб. на забезпечення демобілізації особового складу¹⁶⁶. На господарські потреби армії вона асигнувала: 14 червня – 3 млн. крб. на заготівлю дров для військ, розташованих у Києві, на Волині й Поділлі¹⁶⁷, 11 липня – 5 млн. крб. на терміновий ремонт казармових будинків та інвентарю¹⁶⁸, 17 серпня – 20 млн. крб. на квартирне постачання 8 формованих корпусів¹⁶⁹, 23 серпня – 1 435 087 крб. на придбання взуття для армії¹⁷⁰, 4 жовтня – 5 млн. крб. на обладнання електричного освітлення в казармах 8 корпусів¹⁷¹, 8 листопада – 51 457 тис. крб. на ремонт і облаштування будинків для військ, що формувалися¹⁷², військово-історичний альманах

14 листопада – 30 150 тис. крб. на купівлю 24 тис. коней для армії та пов'язані з цим потреби¹⁷³.

Крім адресних господарських асигнувань, уряд Української Держави чимало коштів виділяв безпосередньо на формування нових військових частин. Так, постановою Ради Міністрів від 4 жовтня на цю мету асигновано 5 млн. крб.¹⁷⁴, постановою від 20 жовтня для формування зразково-інструкторських частин – 8 млн. крб.¹⁷⁵, постановою від 14 листопада для зміцнення складу ударних сотень при полках української армії – 16 млн. крб.¹⁷⁶

Надавалися також кошти для запобігання інфекційним хворобам серед вояків. Приміром, постановою від 29 липня Рада Міністрів виділила 100 тис. крб. Головній військово-санітарній управі для вжиття заходів проти поширення холерної пошесті¹⁷⁷.

Уряд фінансував і відновлення військово-морської флоту. Це засвідчують, зокрема, асигнування Радою Міністрів 3 833 500 крб. на потреби Одеського, Миколаївського та Маріупольського портів і 10 млн. крб. на ремонт суден (постанова від 27 липня)¹⁷⁸, 12 млн. крб. на закупівлю палива й мастильних матеріалів для потреб Морського відомства (постанова від 23 листопада) число 1, 2004 р.

топада)¹⁷⁹, 1 500 тис. крб. для продовження робіт щодо підняття лінійного корабля „Императрица Мария” і 1 500 тис. крб. для підняття ескадреного міноносця „Гневный” (постанова від 3 грудня)¹⁸⁰.

Забезпечення потреб військовиків та їхніх родин

Уже в другій половині травня 1918 р. в Києві при Військовому і морському міністерстві було створено комісію для розгляду потреб військовослужбовців, які потерпіли в період Першої світової війни і під час воєнного конфлікту з Радянською Росією в грудні 1917 – лютому 1918 рр. Комісія, яку очолив перший заступник Військового міністра генеральний хорунжий О.Лігнау, мала допомагати пораненим, хворим і знедоленим військовикам, сприяти працевлаштуванню демобілізованих¹⁸¹.

Вживалося й інших заходів. Так, 14 червня гетьман затвердив урядову постанову про асигнування одноразово 7 500 крб. і щомісяця 20 770 крб. для забезпечення роботи харчового пункту на 2 тис. осіб при Київському розподільчому пункті. Цей харчовий пункт було створено для демобілізованих військовослужбовців, що скупчувалися в Києві і через відсутність потягів не мали змоги виїхати з міста¹⁸².

Закінчення. Початок див.: ВІА. – 2003. – Ч. 1 (6), 2 (7).

29 червня 1918 р. П.Скоропадський схвалив видатки в сумі 191 227 крб. щороку на утримання Слов'янської лікарні для старшин і козаків Української армії¹⁸³. А невдовзі, 11 липня, на засіданні Ради Міністрів було прийнято рішення негайно надати цій лікарні субсидію в 15 тис. крб. для повернення боргів за лікування інвалідів війни¹⁸⁴.

4 липня на засіданні уряду Військовий і морський міністр О.Рогоза висловив пропозицію додатково асигнувати 6 млн. крб. для задоволення недоотриманими допомогою старшин, військових урядовців і священників, звільнених з армії за наказом про демобілізацію. Рада Міністрів ухвалила виділити такі кошти і доручила О.Рогозі обрахувати остаточну суму для повного задоволення цих категорій демобілізованих¹⁸⁵.

Було врегульовано й справу видачі харчових пайків родинам солдатів. Згідно з постановою Ради Міністрів, яку П.Скоропадський затвердив 29 червня, право одержувати пайки дістали незаможні жінки й діти полонених солдатів (до повернення з полону), а також удови й сироти по вбитих і безвісти пропалих солдатах (до призначення пенсії)¹⁸⁶.

24 липня гетьман схвалив постанову уряду про збільшення добової платні для утримання хворих

козаків у військових санітарних установах. Тоді було встановлено такі розміри цієї платні: у Києві – 3 крб. 25 коп., Одесі й Житомирі – 2 крб. 05 коп., Єлисаветграді – 2 крб. 05 коп., Жмеринці – 2 крб. 15 коп. (з доданням 25 % на господарські потреби). Водночас Військовому і морському міністрові надано право тимчасово на підставі повних відомостей з кожного шпиталю та відомостей від місцевого самоврядування про ціни на харчові продукти збільшувати наявну добову платню для утримання хворих козаків у військових санітарних установах: для Чернігова й Харкова – в розмірі не більше як 3 крб. 25 коп., Вінниці, Кременчука, Полтави, Катеринослава, Чугуєва, Слов'янська, Шостки й Дарниці – не більше ніж 3 крб., а в інших місцевостях України – не більше ніж 2 крб. 75 коп., для військово-санітарних потягів – не більше ніж 2 крб. 50 коп.¹⁸⁷

23 листопада гетьман погодився з асигнуванням урядом у розпорядження Морського міністерства 120 тис. крб. на утримання медичного відділу на 100 ліжок для громадян Української Держави при Севастопольському морському шпиталі¹⁸⁸.

Уряд асигнував також кошти для потреб військових інвалідів. Прикладом цього може бути затверджена військово-історичний альманах

гетьманом 25 жовтня постановою Ради Міністрів про виділення 116 363 крб. Українському товариству допомоги жертвам війни і 100 тис. крб. Крайовому комітетові на постачання протезів для скалічених колишніх військовослужбовців¹⁸⁹.

Що ж до старшин, то хоч їм і було надано деякі пільги (скажімо, у Києві на проїзд трамваем)¹⁹⁰, але загалом їхній матеріальний стан лишався незадовільним. У поданій 15 червня Військовому і морському міністрові доповіді „Про організацію Збройних Сил України” Управління 2-го генерал-квартирмейстерства Головного управління Генерального штабу зазначало, що в тогочасних умовах, з урахуванням падіння в Україні курсу грошової одиниці, праця полковника оплачується не більше, ніж до Першої світової війни оплачувалася праця молодшого старшини (обер-старшини)¹⁹¹.

Про потребу поліпшення матеріального стану старшин Збройних Сил Української Держави йшлося на проведеній у Києві 6 – 14 жовтня 1918 р. нараді командирів армійських корпусів та кінних дивізій з участю керівного складу Військового і морського міністерства та Генерального штабу. Генеральний хорунжий О.Лігнау, доповідаючи 6 жовтня на цій нараді, відзначив, число 1, 2004 р.

що бюджетна комісія міністерства звернулася до міністра з пропозиціями у цій справі. Остаточний варіант проекту такого документа з бюджетної комісії до Ради Міністрів надійшов після 9 жовтня. У ньому передбачалися: видача старшинському складу безкоштовного харчового пайка, а трьом членам родини старшини – харчового пайка з урахуванням інтендантських розцінок на харчові продукти; отримання старшиною, згідно з інтендантськими розцінками, матеріалу на пошиття в державних майстернях мундира (з розрахунку один раз на рік) і шинелі (з розрахунку один раз на два роки); призначення річного посадового окладу різним категоріям старшин у таких розмірах: посада нижче командира роти – 5 400 крб., командир роти – 7 600 крб., командир окремої роти (батареї) – 8 400 крб., командир батальйону – 8 400 крб., молодший помічник командира полку – 9 000 крб., старший помічник командира полку – 9 600 крб., командир полку – 11 400 крб., командир бригади – 12 000 крб., командир дивізії – 13 200 крб., командир корпусу – 15 600 крб.; надання одруженим старшинам, які мають дітей, – від командира батальйону і нижче – додатково до грошового окладу 600 крб. на рік¹⁹².

На цьому проекті окрему думку зазначив генеральний хорунжий О.Лігнау. Він уважав, що одруженим старшинам з дітьми треба додати не 600, а 900 крб. на рік, а для опалювання квартир дрова старшинам відпускати натурою¹⁹³.

На нараді командирів армійських корпусів і кінних дивізій було висловлено пропозиції й щодо поліпшення матеріального стану військовослужбовців надстрокової служби (так звана унтер-офіцерська проблема). Пропонувалося зокрема: збільшити грошове утримання з урахуванням дорожнечі життя, надавати родині унтер-старшини безкоштовний пайок (згідно з інтендантськими розцінками, вартість пайка тоді була приблизно 150 крб.); збільшити віковий ценз служби унтер-старшини, а для немужтрових військовослужбовців надстрокової служби скасувати його взагалі; забезпечити унтер-старшинський склад службовими квартирами з оплатою їх за державними розцінками, паливо для цих квартир виділяти за державний кошт.

Усі ці пропозиції наради командирів корпусів і дивізій викладено в доповіді, складеній після 14 жовтня, на ім'я Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба¹⁹⁴. Уряд оперативно розглянув поданий документ і вже 26 жовтня гетьман П.Скоропад-

ський схвалив закон про надстрокову службу. Військовослужбовці надстрокової служби, згідно з цим законом, заміщували посади фельдфебелів, чотових і ройових командирів; держава надавала їм квартири, паливо, освітлення, обмундирування, право безплатного навчання дітей, надвишки за вислугу, одноразові допомоги та пенсії, причому служба в колишній російській армії зараховувалася в стаж служби в армії Української Держави; сім'ї надстрокових військовослужбовців діставали право на придбання одягу й майна за інтендантською ціною¹⁹⁵.

Здобутки і проблеми формування Збройних Сил в останні місяці Гетьманату

Підсумки роботи Військового відомства щодо створення армії було підбито на згаданій уже нараді командирів армійських корпусів та кінних дивізій (див. табл. 4 і 5) 6 – 11 жовтня 1918 р.

На той час прийняти новобранців були готові у 8 армійських корпусах, за винятком V Чернігівського, який через замалу кількість казармових приміщень міг розмістити лише половину планованого осіннього призову. У VIII Катеринославському корпусі в наступний, весняний призов 1919 р. можна було прийняти новобранців за умови

Таблиця 4. Список командирів армійських корпусів суходільних військ Збройних Сил Української Держави (жовтень 1918 р.)¹⁹⁶

Номер і назва корпусу	Військовий чин, прізвище командира корпусу
I Волинський	Генеральний хорунжий С.Дядюша
II Подільський	Генеральний хорунжий П.Єрошевич
III Одеський	Генеральний значковий О.Березовський
IV Київський	Генеральний хорунжий М.Волховський
V Чернігівський	Генеральний хорунжий О.Дорошкевич
VI Полтавський	Генеральний бунчужний В.Слюсаренко
VII Харківський	Генеральний значковий П.Вовкбой
VIII Катеринославський	Генеральний хорунжий Г.Васильченко

Таблиця 5. Список командирів кінних дивізій і бригад суходільних військ Збройних Сил Української Держави (жовтень 1918 р.)¹⁹⁷

Номер і назва з'єднання	Військовий чин, прізвище командира
1-а Чернігівська кінна дивізія	Генеральний хорунжий В.Біскупський
1-а кінна бригада	Полковник Ф.Поплавський
2-а кінна бригада	Полковник М.Каратієв
2-а Волинська кінна дивізія	Полковник М.Чеславський
1-а кінна бригада	Полковник А.Опанович
2-а кінна бригада	(Відомостей немає)
3-я Подільська кінна дивізія	Генеральний хорунжий С.Кулжинський
1-а кінна бригада	Генеральний хорунжий С.Кислицин
2-а кінна бригада	Полковник О.Емануель
4-а Харківська кінна дивізія	Генеральний хорунжий І.Бартович
1-а кінна бригада	(Відомостей немає)
Окрема Катеринославська бригада	Генеральний хорунжий О.Ліницький

звільнення казарм австрійськими військами.

У всіх кавалерійських полках чотирьох кавалерійських дивізій не вистачало стаєнь. Тому планувалося збудувати принаймні накриття для коней¹⁹⁸.

Офіцерських кадрів у піхотних підрозділах корпусів налічувалося у середині жовтня від 50 до 80 % штатної чисельності їх (у деяких батальйонах і полках корпусів – до 100 %). В артилерійських батареях офіцерів було від 45 до 65 %, а в полках кінної кавалерії – від 25 до 28 % штатної чисельності¹⁹⁹. Загалом до повного укомплектування штатної структури всіх військових частин армії Української Держави не вистачало приблизно 8 300 офіцерів²⁰⁰.

Значно гірше на цей час стояла справа з укомплектуванням частин військовиками надстрокової служби, тобто унтер-офіцерами. Це було пов'язане передусім з недостатньою матеріальною забезпеченістю їх. У піхотних полках військовиків надстрокової служби налічувалося від 18 до 25 % штатної чисельності. Наприклад, у V Чернігівському корпусі інструкторів з-поміж таких військово-службовців було лише 8 – 10 % від штатної чисельності, а в полках 12-ї піхотної дивізії VI Полтавського корпусу – приблизно 4 %. Зважаючи на це, у V Чернігівському корпусі

було вирішено навчальне навантаження перекласти головно на офіцерів. Для розв'язання цієї ж проблеми – нестачі інструкторського складу з-поміж військовиків надстрокової служби – у VIII Катеринославському корпусі створено корпусну унтер-офіцерську школу. Наприкінці жовтня очікувався перший випуск інструкторів.

Оскільки призову не було, то на посадах козаків строкової служби працювали вільнонаймані козаки (службовці). Їх налічувалося в підрозділах полку від 5 до 10 % штатної чисельності. Така мала кількість пояснювалася в основному недостатнім грошовим забезпеченням вільнонайманих козаків – 90 крб. на місяць²⁰¹.

Нестача вільнонайманих козаків позначалася на підготуванні до майбутнього призову особового складу строкової служби: бракувало робочих рук для прийняття й перевезення військового майна, варткових для охорони складських приміщень і т. ін.

Проблема заготівлі продовольства в усіх корпусах стояла дуже гостро, ще гірше було із заготівлею фуражу.

На цьому тлі виняток становив V Чернігівський корпус, де завдяки зусиллям інтендантської служби і в погодженні з Міністерством продо-

військово-історичний альманах

вольства й місцевими поміщиками вдалося заготувати продукти на місці. Хліб обійшовся по 28 коп. за фунт, сало – приблизно по 6 крб. за фунт. Так само не мав великих проблем з продовольством VIII Катеринославський корпус, бо в його полках перейшли на прикухонне господарство.

Заготівля палива також краще була налагоджена в V Чернігівському корпусі. Тут заготували 32 тис. кубометрів дров і планували заготувати ще 24 тис. кубометрів. Проте грошей на заготівлю палива й фуражу не вистачало. Так, з потрібних 200 тис. було надано лише 5 тис. крб. для 3-ї Подільської кінної дивізії на заготівлю фуражу. Переказані гроші дуже довго йшли з Києва до командирів корпусів (наприклад, до Катеринослава вони доходили за три тижні)²⁰².

За тогочасними нормами, мінімальна добова харчова пайка на козака мала становити не менш як 2,5 фунта (близько 1 кг) хліба, 40 золотників (168 г) крупів і 10 золотників (42 г) цукру. Щоб запобігти падежу коней у кавалерійських частинах, мінімальна добова норма зернового фуражу мала бути не менш як 12 фунтів (приблизно 4,8 кг). Загалом армія потребувала близько 3 млн. пудів хліба, що становило 1 – 1,5 % усієї заготівлі хліба в державі²⁰³.

Призов молодого поповнення повинен був розпочатися в середині листопада 1918 р. Його плановано за територіальним принципом: молодих козаків мали призивати з території, на якій дислокувався корпус, і розподіляти по його сотнях, батальйонах та полках.

Через нестачу обмундирування, військового спорядження та майна нарада командирів армійських корпусів запропонувала прирівняти продаж їх до спекуляції й притягати за це до карної відповідальності²⁰⁴. Справді, далеко не поодинокими тоді були факти таких спекуляцій. Так, у Пирятині з військових складів за дуже низькими цінами євреєві-комерсанту Фінкельштейну було продано 82 тис. пар чобіт²⁰⁵.

Для озброєння кавалерійських частин не вистачало карабінів, драгунських гвинтівок, шабель, пік і револьверів. Для артилерійських частин бракувало гірських гармат, гаубиць і 42-лінійних гармат.

Потрібна зброя була на складах, які охороняли німецькі й австрійські підрозділи. Але внаслідок того, що справа розподілу озброєння, військового спорядження та майна лишалася не вирішеною, командири військових частин і з'єднань не могли отримати потрібного їм. У зв'язку з цим перед Радою Міністрів стояло завдання якнайшвидше від-

регулювати з німецьким і австрійським командуванням порядок розподілу озброєння і амуніції²⁰⁶.

Для лікування хворих і поранених армія була забезпечена 10 600 ліжко-місцями в шпиталях на території восьми корпусних районів дислокування. Всього на території України в підпорядкуванні Військового відомства було 14 постійних шпиталів, 26 тимчасових шпиталів, 11 дезінфекційних загонів, 3 постійні (у Києві, Харкові та Одесі) і 4 тимчасові аптечні магазини (склади), 35 санітарних потягів (у мирний час вони обслуговували військовослужбовців, що поверталися з полону й біженців)²⁰⁷.

Підвищенню рівня військових кадрів мало сприяти укомплектування так званих зразково-інструкторських шкіл у корпусах і кавалерійських дивізіях через обов'язковий призов військовозобов'язаних (офіцерів, унтер-офіцерів і колишніх юнкерів)²⁰⁸.

Для розроблення проекту закону про призов цієї категорії військовослужбовців було створено підготовчу комісію. З-поміж учасників згаданої наради командирів корпусів та кавалерійських дивізіїв 13 жовтня до складу її ввійшли командир VIII Катеринославського корпусу генеральний хорунжий Г.Васильченко, командир 1-ї Черні-

гівської кінної дивізії генеральний хорунжий В.Біскупський і командир II Подільського корпусу генеральний хорунжий П.Єрошевич²⁰⁹.

Комісія підготувала „Закон про уочот і заклик пробуваючих в межах Української Держави офіцерів й поверхстрокових унтер-офіцерів бувшої Російської армії та бувших юнкерів військових училищ”. 20 жовтня його затвердив гетьман. Для укомплектування окремих зразково-інструкторських частин призивали всіх офіцерів і унтер-офіцерів надстрокової служби віком до 35 років включно й колишніх юнкерів військових шкіл²¹⁰. Щоб матеріально підтримати ці частини, гетьман 14 листопада затвердив ухвалу Радою Міністрів постанову про асигнування для потреб Військового міністра з коштів Державної скарбниці на зміцнення складу ударних сотень при полках Української армії 16 млн. крб., рахуючи по 2 млн. крб. на кожний корпус²¹¹.

Для боротьби з внутрішніми (повстанські загони) і зовнішніми (військові формування більшовицької Росії) ворогами Української Держави було вирішено створити укомплектовані на 100 % офіцерами, унтер-офіцерами й колишніми юнкерами піхотні, кавалерійські, артилерійські, кулеметні й автопан-

військово-історичний альманах

церні підрозділи в корпусах та кавалерійських дивізіях (за типом військових частин і підрозділів Добровольчої армії генерала А.Денікіна). Припускалося, що до проведення першого призову в листопаді 1918 р. і на час до закінчення навчання новобранців у січні 1919 р., ці підрозділи будуть повноцінними бойовими одиницями, а в разі зведення їх у батальйони, дивізії й полки – повноцінними бойовими частинами для боротьби з внутрішніми й зовнішніми ворогами. Це було дуже важливо в тогочасних умовах, коли формування армії ще не закінчилося, а сподіватися на допомогу німців і австрійців уже не доводилося, бо в середині жовтня 1918 р. стало очевидно, що Німеччина й Австро-Угорщина війну програли і незабаром укладуть перемир'я з країнами Антанти.

На той час було два проекти підтримання державної безпеки й громадського спокою в Україні – проект Військового і морського міністерства та проект Міністерства внутрішніх справ. Як уважало керівництво Військового відомства, завданням армії за тодішніх обставин було придушувати великі повстання в країні (тобто виконувати внутрішню функцію) і боротися із зовнішнім супротивником (виконувати зовнішню функцію), а завдання Мі-

ністерства внутрішніх справ полягало в тому, щоб силами Державної варти (поліції) забезпечувати лад у країні й придушувати невеликі повстання.

Водночас Міністерство внутрішніх справ пропонувало негайно розформувати повітові охоронні та кінні команди (бо вони були в подвійному підпорядкуванні – Військовому відомству та МВС), а на додаток до Державної варти створити добровольчі загони хліборобів у сільській місцевості й добровольчі дружини в містах, залучивши до формування їх передусім колишніх офіцерів та унтер-офіцерів. Такі формування мали бути підпорядковані тільки Міністерству внутрішніх справ, тобто передбачалося організувати своєрідну „цивільну армію”. На нараді командирів корпусів і кавалерійських дивізіїв усі керівники Військового і морського міністерства дійшли єдиного висновку, що ця „цивільна армія”, підлягаючи тільки Міністерству внутрішніх справ, становитиме велику небезпеку для держави²¹².

14 жовтня, в останній день наради, 1-й генерал-квартирмейстер Головного управління Генерального штабу генеральний хорунжий Л.Дроздовський на протигагу до проекту МВС оголосив пам'ятну записку про формування Окремого

корпусу і мобілізацію офіцерського й унтер-офіцерського складу та юнкерів. Того ж дня, щоб довести неспроможність проекту МВС і професійно обґрунтувати перевагу проекту Військового відомства, нарада відрядила до Ради Міністрів командира VI Полтавського корпусу генерального бунчужного В.Слюсаренка й командира 1-ї Чернігівської кінної дивізії генерального хорунжого В.Біскупського²¹³.

Для подальшого кваліфікованого опрацювання пам'ятної записки про формування Окремого корпусу й мобілізацію до нього військовиків нарада обрала комісію в складі командира IV Київського корпусу генерального хорунжого М.Волховського, генерального значкового Борковського та командира 2-ї Волинської кінної дивізії полковника М.Чеславського²¹⁴. Ці дві групи професіоналів сумлінно попрацювали й змогли переконати Раду Міністрів і гетьмана в недоцільності й навіть небезпечності проекту Міністерства внутрішніх справ. Відтак виданий 20 жовтня „Закон про учот і заклик ...” військовиків серед іншого передбачив і формування Окремого корпусу²¹⁵. Проте остаточно Окремий корпус не було сформовано, оскільки офіцери воліли йти служити в офіцерські добровольчі дружини.

Як зазначає Д.Дорошенко, призов до регулярних військових частин мав пройти у дві черги – 15 листопада 1918 р. і 1 березня 1919 р. Восени належало призвати 85 000 новобранців. З-поміж них 35 585 осіб призначалися для укомплектування чотирьох з половиною кавалерійських дивізій з артилерією, кінного полку Генерального штабу, запасних кавалерійських полків, радіотелеграфних команд і автопанцерних дивізіонів армійських корпусів, а 6 000 осіб – для укомплектування прикордонної охорони. Решта 43 415* рекрутів осіннього призову мала ввійти до лав піхоти. Розподіл новобранців плановано так, щоб у кожному полку навчальні команди, кулеметні команди, команди зв'язку і розвідки було сформовано в повному комплекті мирного часу. Немуштрові сотні дістали б тоді 50 % свого штату, а на кожна муштрову сотню залишилося б 48 рекрутів²¹⁶.

На 1 березня 1919 р. планувалося призвати 79 000 рекрутів. З них передбачалося укомплектувати дивізійну артилерію й прикордонну охорону за повним штатом мирного часу. З цієї загальної чисельності технічні частини отримали б для свого комплектування 2 023, морська піхота – 2 000 осіб і корпусна артилерія – повний комплект мирного часу. Для піхоти залишилося б

48 000 осіб, тож у березні 1919 р. піхотні сотні мали б у своєму складі по 128 козаків. З цих військовиків після одномісячного вишколу було б повністю доукомплектовано немуштрові сотні і взагалі заміщено всі посади немуштрових козаків – писарів, ординарців, музикантів, ремісників тощо. З урахуванням цього на 1 квітня 1919 р. муштрова сотня у своєму складі повинна була мати 110 козаків. Решту штатного комплекту немуштрового особового складу строкової служби планувався призвати пізніше²¹⁷.

За даними В.Горелова, з урахуванням штатної структури у восьми армійських корпусах разом було 48 піших полків, 8 кавалерійських полків, 48 артилерійських полків важкої артилерії, 16 артилерійських полків важких гармат, 8 автопанцерних дивізіонів, 8 авіаційних дивізіонів, 8 саперних куренів (батальйонів), 8 потягів-майстерень²¹⁸.

У чотирьох кінних дивізіях і одній кінній бригаді було 18 кінних полків і 4 кінно-артилерійські полки²¹⁹.

Визначено строки дійсної служби: у піхоті – два роки, в артилерії, кінноті, технічних частинах – три роки, у флоті – чотири роки²²⁰.

Д.Дорошенко подає такі відомості щодо планованої Генеральним штабом Військового і морського міністерства Української Держави число 1, 2004 р.

чисельності армії мирного часу: 175 генералів, 14 930 обер- і штаб-офіцерів, 291 221 унтер-офіцерів і козаків, 2 975 службовців²²¹. Річне грошове забезпечення офіцерів, унтер-офіцерів і козаків становило приблизно 173 млн. крб. Утримання одного козака обходилося на рік приблизно в 3 000 крб., одного коня – у 200 крб.²²²

Формування Збройних Сил Української Держави потребувало чималих коштів. Так, за попередніми підрахунками по доповіді начальника Генерального штабу О.Сливинського Військового і морському міністрові від 15 липня 1918 р. про специфічні основи організації армії Української Держави, загальна вартість утримання Збройних Сил на рік становила 579 972 584 крб., а з урахуванням 10 % надвишок на непередбачені витрати – 637 969 842 крб.²²³ Проте наприкінці року відповідні видатки зросли до 1 114 млн. крб., а з урахуванням 10% на непередбачені витрати досягли 1 254 млн. крб.²²⁴

Поки реалізовувалися організаційні заходи щодо формування армії, Збройні Сили Української Держави склалися з різномірних частин, зокрема й тих, що постали поза загальним планом створення регулярної армії. Передусім це військові формування, що залишились з часів

УНР: Окрема Запорізька дивізія, Запорізький і Чорноморський коші. Окрема Запорізька дивізія мала у своєму складі такі полки: 1-й і 2-й Запорізькі (по 4 батальйони з кулеметними командами), Гайдамацький полк (3 батальйони й кулеметна команда), полк ім. Богдана Хмельницького (4 батальйони й кулеметна команда), кінний полк ім. Костя Гордієнка (з 2 кулеметними командами), полк легкої артилерії (16 гармат 7,5 дюйма), батарея важкої артилерії (3 гармати 5 дюймів), батарея гірської артилерії (14 гармат), інженерний полк, автопанцерний батальйон і повітроплавна ескадрилья²²⁵. Дивізія охороняла північно-східні райони України і це стримувало гетьмана П.Скоропадського від її роззброєння.

Запорізький кіш у Могилеві-Подільському й Чорноморський кіш у Бердичеві та Козятині налічували по 400 козаків. У червні 1918 р. на Волині закінчено формування 1-ї козацько-стрілецької (сірожупанної) дивізії під командуванням військового старшини Перлика (пізніше – генерала Сокири-Яхонтова). Після передислокування на Чернігівщину й Стародубщину в жовтні того ж року її скорочено до штату кадрованої дивізії (по 30–40 старшин і 100 козаків у кожному полку)²²⁶. У серпні відновлено Окре-

мий загін січових стрільців у Білій Церкві, який на 15 листопада склався з піхотного куреня (4 піших сотень), 1 кулеметної сотні, 1 легкої батареї, 1 кінної сотні, школи підстаршин, роти зв'язку і постачання. Разом налічувалось 46 старшин і 816 стрільців²²⁷.

Опорою Гетьманату вважалась Сердюцька дивізія, створена з добровольців віком від 18 – 25 років і новобранців 1899 року. У жовтні дивізія складалася з 4 піхотних полків, Лубенського кінного полку, гарматного й автопанцерного дивізіону й технічної сотні та налічувала 5 тис. вояків²²⁸.

В окремих повітах стояли так звані повітові охоронні сотні (139 піших і 86 кінних) чисельністю понад 15 000 осіб²²⁹.

У листопаді чисельність гетьманської армії разом з новосформованими військовими частинами досягли приблизно 60 000 військовиків²³⁰. Проте всі ці сили були розкидані по Україні. Військові частини лишалися недоукомплектованими й недоозброєними, вишкіл і бойовий дух вояків – низьким. Після початку Протигетьманського повстання 16 листопада і до зречення гетьмана 14 грудня 1918 р. реальною силою, яка обороняла Українську Державу, були лише Сердюцька дивізія та офіцерські дружини.

Підсумки

Військове будівництво за Гетьманату здійснювалось у складних політичних і соціально-економічних умовах, наражаючись на протидію проросійського офіцера, більшовицьких елементів, німецького командування, не маючи широкої народної підтримки. Гетьманський уряд розробив і здійснював на правовій основі план формування Збройних Сил, який передбачав створення Суходільних військ, Військово-морської флоти й Української козацької армії.

У будівництві Збройних Сил більшою чи меншою мірою реалізувалась низка засадничих принципів і підходів: планове, на правовій основі розгортання роботи щодо створення регулярної армії; використання історичних традицій; запровадження військової повинності; встановлення системи військових звань; розроблення штатно-організаційної структури для всіх військових формувань; розбудова мережі військових навчальних закладів; удосконалення системи військового судівництва; використання державної української мови тощо²³¹.

До падіння Української Держави періоду Гетьманату й краху її війська значною мірою спричинилися політичні чинники й позиція державного проводу, зокрема недо-

статній аналіз ним політичної ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині, неправильне розуміння розстановки політичних сил, нехтування багатьох політичних факторів у більшовицькій Росії, країнах Антанти і в самій Україні, недооцінка значення національного елементу й ролі патріотично настроєних кадрів фахівців в усіх ділянках державотворення, зокрема й у військовому будівництві. Врешті, гетьманові П.Скоропадському та його військово-політичному оточенню не вистачило часу для проведення призову новобранців і відповідно доформування Збройних Сил Української Держави в повному обсязі. Уже створені кадровані військові частини та з'єднання так і не було розгорнуто до повного штату²³².

Досвід Української Держави щодо формування Збройних Сил має велике історико-теоретичне та практичне значення. Використовувати його почали ще за доби Директорії, особливо в організації військового управління. Тоді було прийнято основні військові статuti, впроваджено штатно-організаційні структури, відновлено рангово-посадову систему, відкрито Військову академію та інші військові навчальні заклади, розвинуто військове судівництво, уведено складання вояками присяги на вірність УНР тощо.

В сучасних умовах, коли відбуваються значне скорочення чисельності й водночас структурна перебудова Збройних Сил України, варто пам'ятати з досвіду військового будівництва часів гетьманської держави 1918 р., до яких згубних наслідків може призвести брак національно свідомих військовиків, ініціативних і досвідчених вищих офіцерів, котрі б змогли виконувати поставлені завдання в складній обстановці.

ПРИМІТКИ

162 Журнал засіданий Совета Министров Украинского государства (Гетманщина): 16.V. – 9.VIII.1918 г. – Арк. 5а зв.

163 Державний вістник. – 3 верес.

164 Там само. – 29 листоп.

165 Там само.

166 Там само. – 3 верес.

167 Там само. – 20 черв.

168 Журнал засіданий Совета Министров Украинского государства (Гетманщина): 16.V. – 9.VIII.1918 г. – Арк. 26 зв.

169 Державний вістник. – 1918. – 20 серп.

170 Там само. – 3 верес.

171 Там само. – 11 жовт.

172 Там само. – 29 листоп.

173 Там само.

174 Там само. – 11 жовт.

175 Там само. – 24 жовт.

176 Там само. – 28 листоп.

177 Там само. – 4 серп.

178 Протоколы засіданий Совета Министров Украинского государства: 2.V. – 13.XII.1918 г. – Арк. 73.

179 Державний вістник. – 1918. – 4 груд.

180 Протоколы засіданий Совета Министров Украинского государства: 2.V. – 13.XII.1918 г. – Арк. 73.

181 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.) – Арк. 37, 37 зв.

182 Державний вістник. – 1918. – 20 черв.

183 Там само. – 11 лип.

184 Журналы засіданий Совета Министров Украинского государства (Гетманщина): 16.V. – 9.VIII.1918 г. – Арк. 26.

185 Там само. – Арк.19.

186 Державний вістник. – 1918. – 11 лип.

187 Там само. – 1 серп.

188 Там само. – 4 груд.

189 Там само. – 2 листоп.

190 Там само. – 31 серп.

191 Доклады Управления 2-го генерал-квартирмейстера Главного управления Генерального штаба по организации Вооруженных Сил Украины (15 июня 1918 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 33 а. – Арк. 2.

192 Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.) – Арк. 8.

193 Там само. – Арк. 8.

194 Там само. – Арк. 9, 33 зв.

195 Нова рада. – 1918. – 27 жовт.

196 Горєлов В.І. Зазнач. праця. – С. 150.

197 Там само. – С. 150, 151.

198 Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.) – Арк. 1.

199 Там само.

200 Там само. – Арк. 34 зв.

201 Там само. – Арк. 1 зв.

202 Там само. – Арк. 2.

203 Там само. – Арк. 10.

204 Там само. – Арк. 12.

205 Там само. – Арк. 19.

206 Там само. – Арк. 14.

207 Там само. – Арк. 4.

208 Там само. – Арк. 31, 32 зв.

209 Там само. – Арк. 32 зв.

210 Державний вістник. – 1918. – 22 жовт.

211 Там само. – 28 листоп.

212 Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.) – Арк. 34 – 37.

213 Там само. – Арк. 35.

214 Там само.

215 Державний вістник. – 1918. – 22 жовт.

* У виданні праці Д.Дорошенка – 49 415. Це очевидна друкарська помилка.

216 Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т. 2. – С. 244.

217 Там само. – С. 245.

218 Горєлов В.І. Зазнач. праця. – С. 159.

219 Там само.

220 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: У 3 ч. – Львів, 1923. – Ч. 3: Доба Гетьманщини. – С. 64.

221 Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т. 2. – С. 244.

222 Там само.

223 Доповідь про організацію української армії (15 червня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1 – 4.

224 Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т. 2. – С. 244.

225 Там само. – С. 169.

226 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Зазнач. праця. – С. 429.

227 Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 112.

228 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Зазнач. праця. – С. 428.

229 Там само; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т. 2. – С. 289.

230 Енциклопедія українознавства: Загальна частина: Перевидання в Україні. – К., 1995. – Кн. 3. – С. 1180.

231 Кравчук М.В. Правові основи будівництва національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр.: Організація, структура, діяльність: Історико-правове дослідження: Автореф. дис... д. юрид. наук. – К., 1999. – С. 14, 15.

232 Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичні нариси, події, портрети. – К., 2001. – С. 60, 61.

Михайло КОВАЛЬЧУК

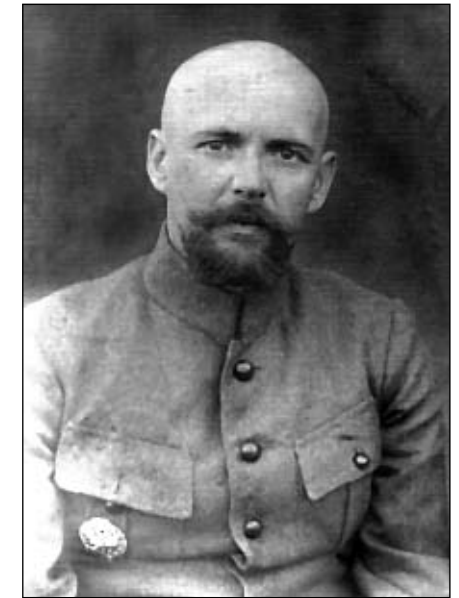
ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. КАПУСТЯНСЬКОГО ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (1918 – 1921 рр.)

Події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дали українській історії цілу плеяду першорядних діячів. Природно, серед них було багато військовиків – адже саме армія виявила в боротьбі за незалежність Батьківщини в той час чи не найбільшу жертвність і звитягу. Значна частина старшин і вояків, що пройшли в її лавах увесь тернистий шлях на фронтах війни за державність, лишилися і в подальшому, на еміграції, активними учасниками національно-визвольного руху. До таких незламних борців за волю України належить і визначний воєначальник Микола Капустянський (1881–1969).

В українській історіографії біографія М.Капустянського, генерала армії Української Народної Республіки, чільного учасника націоналістичного руху в міжвоєнний період, члена Проводу українських націоналістів, відомого громадсько-політичного діяча української діаспори, майже не досліджувалась. Автори нечисленних статей і розвідок, присвячених постаті М.Капустянського, досить стисло описують його життєвий шлях. На еміграції кілька життєписів М.Капустянського з'явилися вже після його смерті (і у зв'язку з нею)¹. Його участь у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр., що стала своєрідною відправною точкою для всієї його подальшої діяльності, схарактеризовано в них досить поверхово й схематично. Енциклопедичні видання також містять обмаль інформації (ще й не завжди точної) про службу М.Капустянського в армії УНР². Дещо змістовніші публікації сучасних українських дослідників, проте й вони не позбавлені фактологічних неточностей і не заповнюють усіх прогалин у біографії М.Капустянського 1917 – 1921 рр.³ Хоча, за логікою речей, цей період його життя мав би викликати найбільше зацікавлення дослідників, бо ж саме на добу визвольних змагань припадає становлення М.Капустянського як свідомого українця й борця за національну ідею. До того ж, ідеться про одного з найвідоміших воєначальників армії УНР. Тому ми спробували, спираючись переважно на архівні документи, відтворити діяльність М.Капустянського в українській армії доби Директорії УНР і участь його в збройній обороні Батьківщини в найдраматичніший визначальний як для долі тогочасної української держави, так і долі цього її видатного діяча період.

Протигетьманське повстання (листопад – грудень 1918 р.) застало Миколу Капустянського, полковника гетьманської армії й члена Військово-ученого комітету при Генеральному штабі, у Києві. Як відомо, 14 грудня війська Директорії, що стояла на чолі повстання, здобули Київ. Гетьманат було повалено. Влада в Україні остаточно перейшла до рук Директорії, що проголосила відновлення Української Народної Республіки (УНР). Чимало старшин-генштабістів у ці дні покинули Україну, виїхавши на Дін, Кубань тощо. Тим часом уряд УНР гостро потребував допомоги військових фахівців у розбудові української армії. Ще під час Протигетьманського повстання наступ на північно-східні терени України розгорнули більшовицькі війська. Водночас південну частину Донбасу захопили донські й російсько-білогвардійські частини. В Одесі висадився багатотисячний десант Антанти, загрожуючи окупацією Південної України. Польща розпочала агресію в Західній Україні, прагнучи зайняти Галичину й Волинь. Оточена з усіх боків, у кільці фронтів, Україна могла дати відсіч загарбникам лише за умови наявності в неї високобоездатної і добре організованої армії.

Саме в цей час помічник начальника штабу армії УНР полковник В.Тютюнник збирав досвідчених українських генштабістів для на-



*М.Капустянський. 1921 – 1923 рр.
Світлина публікується вперше*

лагодження роботи вищих структур командування української армії. Полковник М.Капустянський потрапив у поле його зору не випадково. Здібний і хоробрий старшина, він добре зарекомендував себе службою в 1-му Українському корпусі, операціями на Південно-Західному фронті в грудні 1917 р., під час першої українсько-більшовицької війни. За Гетьманату він не був близьким до гетьманського двору і, перебуваючи в Києві, фактично не взяв участі в боротьбі проти Директорії УНР. Це робило його, на думку нової влади, лояльним, а відтак бажаним кандидатом на відповідальну посаду в Генеральному штабі. Тож невдовзі М.Капустянського

запросили до полковника В.Тютюнника, який запропонував йому обійняти посаду начальника оперативного відділу Генштабу⁴. Не вагаючись, той погодився.

Прихід до Генерального штабу нового енергійного старшини став відчуватися з перших днів його служби в ньому. Уже 30 грудня полковник М.Капустянський подав на ім'я Головного отамана військ УНР С.Петлюри доповідь, у якій проаналізував становище на фронтах і визначив заходи, потрібні, щоб досягти військових успіхів. „Справитися зі всіма супротивниками Україна не може ні з огляду на кількість війська, що є до її розпорядимості, ні з огляду на характер настроїв його і на недостачу забезпечення, обмундирування, артилерії та вогнепального припасу”, – писав М.Капустянський. Констатуючи, що в масах селянства й пролетаріату „лише найбільше свідомі меншість захоплена національною ідеєю”, він зазначав, що фактично Україна повинна обирати – „або з большевиками проти Антанти або з Антантою проти большевиків (тут і далі курсив М.Капустянського. – М.К.)”. М.Капустянський висловився за союз з Антантою при умові приєднання нею до України Східної Галичини й Буковини. В іншому разі, на його думку, слід дозволити Антанті перекинути свої війська через терени України на антибільшовицький фронт, а основні

сили української армії скерувати проти Польщі. „Боротися ж на всі fronti, не маючи надії на перемогу, дуже героїчно, але нерозумно”, – такими словами закінчив він свою доповідь⁵. Ця думка була лейтмотивом і його звітів у січні 1919 р.⁶

Проте зовнішньополітичні обставини в кінці 1918 – на початку 1919 р. склалися надто несприятливо для УНР. Порозуміння з жодною з країн-агресорів досягти не вдалося. В умовах, коли бойові дії на теренах України не переривалися ні на день, праця в Генеральному штабі потребувала величезного напруження сил і почуття незмірної відповідальності. Полковник М.Капустянський цілковито віддався їй. Як він потім згадував, „починаючи з Києва, так склалися обставини, що мені особисто доводилося майже завжди вести переговори по апаратах з частинами, давати їм завдання, відбирати від них звіти і, їх опрацювавши, інформувати на засіданнях Головного отамана і вищих чинників штабу та брати участь в різних нарадах”⁷. М.Капустянський працював у повному взаєморозумінні з начальником штабу армії отаманом А.Мельником і 1-м генерал-квартирмейстером генералом В.Сінклером, які цінували його як досвідченого й здібного генштабіста.

І все ж таки українське командування не змогло за короткий термін і в тодішніх важких умовах надати щойно створеній у ході Про-

тигетманського повстання армії УНР потрібної організаційної міцності, забезпечити її високу боєздатність. Тим часом російсько-більшовицькі війська швидко просувалися в глиб країни. Після захоплення ворогом у лютому 1919 р. Києва командування армії розташувалося в Жмеринці.

У своїй роботі М.Капустянський інколи натрапляв на певну недовіру й упередженість до нього деяких колег. Чесно й віддано служачи українській справі, він, однак, як людина, вихована на російській культурі, у побуті ще часто вживав російську мову, бувало, писав нею доповіді і т. ін. А головне – не приховував, що розуміє під боротьбою з більшовиками не національну боротьбу проти Росії, а війну заради визволення як України, так і Росії від більшовизму. За національного ворога України М.Капустянський значно більшою мірою вважав Польщу, ніж Росію. Усе це й спричиняло подеколи в частини патріотично настроєних політиків і військовиків сумніви та підозри. А втім випадок з М.Капустянським не був тоді поодиноким – в українській армії старшин російської служби, особливо генштабістів, часто спершу чекало досить прохолодне ставлення. „Унаслідок невдалої оцінки людей, – з жалем згадував потім сам М.Капустянський, – а також безупинне цькування кадрових старшин у пресі без усякого сорому, не

називаючи на імення та не подаючи фактів, а загально: «зрадники, фахівці і т.д.», відштовхнуло великий відсоток гарних старшин, сприяло розкладу армії, упадкові дисципліни і взагалі шкідливо відбилося на боєздатності нашого війська”⁸. Звичайно, існували певні підстави для обережного ставлення до вихованців російських військових закладів і академій, адже серед них було чимало прибічників „єдиної і неділимий” Росії. Проте тут не зашкодило б почуття міри. „На жаль, на цьому ґрунті буйно розцвіла спекуляція національним прапором і своєю «певністю». З'явилася сила авантюристів, часто повних анальфаветів у військових справах, людей без жодної моральної сталості, частенько і нестаршин, – зазначав М.Капустянський. – Вони домагалися посісти вищі командні і штабні посади (видаючи себе за отаманів) і робили велику шкоду справі. Багато з таких отаманів примазувалося до якої-небудь партії і та їх всіма засобами підтримувала”⁹.

Періодично полковник М.Капустянський виїжджав на позиції, здійснюючи огляд частин чи супроводячи представників вищого командування. Зима 1919 р. не принесла успіхів українській армії. Більшовицькі війська захопили Лівобережну Україну, витіснивши війська УНР на Правобережжя. Тут, на Волині й Поділлі, українці ледь стримували більшовиків.

Незабаром М.Капустянського спіткала прикра несподіванка, пов'язана з його товаришем по службі в гетьманській 2-й дивізії сотником В.Купріяновим. Між ними зав'язались досить дружні стосунки ще в 1918 р. Тепер В.Купріянов служив у штабі 1-го Волинського корпусу в Житомирі, вони листувалися. Сотник належав якраз до тієї категорії старшин, які практично нічого спільного з українством не мали. В українській армії він опинився лише тому, що хотів воювати з більшовиками. Однак постійні поразки й відступ військ УНР почали впливати на нього гнітюче. У листі до М.Капустянського він розповів про свої настрої і попросив у зв'язку з розформуванням штабу 1-го Волинського корпусу допомогти йому влаштуватися на службу до штабу армії УНР: "... Если можно, то очень Вас прошу, нельзя ли мне служить вместе с Вами (майте тільки на увазі, що я кепське знаєм с мовой). – Если вы найдете возможно, то зробіте зараз розпорядження телеграфом. Если посад у вас нема, то назначте меня на юг, поближе к французам... Не откажите, Николай Александрович, в моей просьбе и дайте мне ответ теперь..."¹⁰

Був початок березня 1919 р., у штабі армії кружляли чутки, що на решті укладено угоду з державами Антанти про визнання незалежності України (як потім з'ясувалося, ці

чутки не відповідали дійсності). 4 березня М.Капустянський написав Купріянову листа, у якому висловив віру в швидку загибель більшовизму і виклав власне бачення ситуації: „Теперь, когда згода з Антантой уже свершившийся факт, необходимо повести такую политическую линию, дабы по возможности без крови овладеть обратно всей территорией Украины и освободить территорию России от большевиков. Лучшим способом, конечно, помимо хорошо организованных и скомбинированных военных операций, является агитация и постановка вопроса на широкий государственный путь... Возникает движение на окраинах сбросить большевиков и устраивать общую государственную жизнь, конечно, на новых началах равенства окраин с центром, а не подчинения первых последним. Победа Держав согласия и их политика выдвигает лозунг для успокоения Востока от угрозы большевизма. Окраинам берутся активно помочь державы Согласия... Нам, активно борющимся с большевиками, необходимо привлечь на свою сторону симпатии как в Украине, где Директория почти изолирована и не имеет опоры, так и ровно на территории Центральной России. В Центральной России условия жизни чрезвычайно тяжелы и там недовольство большевиками очень большое, поэтому нам легко при-

військово-історичний альманах

вльч Центр России на свою сторону и ослабит боевую энергию большевистских войск. Демократическая Украина может явиться спасительницей Центральной России и, естественно, тогда роль Украины чрезвычайно подымется. Начнется собиране восточных славян под главенством Украины. К Украине примкнет Белоруссия, Кубань и, естественно, Дон"¹¹.

М.Капустянський, щоб допомогти своєму товаришеві, звернувся до начальника штабу армії отамана А.Мельника з проханням перевести сотника Купріянова з Житомира на іншу посаду до Бірзули, де пролягала смуга, що розмежувала війська Антанти і частини армії УНР¹². Колеги полковника М.Капустянського знали про його дружбу з В.Купріяновим; вже наступного дня з'явилось розпорядження отамана А.Мельника про призначення сотника до Бірзули¹³.

Та всі ці заходи виявилися марними. Купріянов залишився в Житомирі, до якого вже наближались більшовицькі війська. Разом зі своїм ад'ютантом Осетинським він узявся збирати дані про плани українського командування, розміщення частин тощо. 13 березня російсько-більшовицькі війська здобули Житомир. Одразу ж по тому Купріянов разом з ад'ютантом зголосився до більшовицького ревкому, передавши йому зібрані дані¹⁴. Зрада сотника Купрія-

нова неабияк ускладнила життя М.Капустянському, оскільки їхня дружба ні для кого не була таємницею. Почали поширюватися усілякі чутки, що кинули на М.Капустянського тінь підозри в співпраці з більшовиками.

Березень 1919 р. позначився успіхами армії УНР. Штаб армії, особливо його 1-ша (оперативна) управа, помічником начальника якої тепер був полковник М.Капустянський, працював дуже напружено. Наприкінці місяця М.Капустянський, маючи доручення уряду УНР, виїхав до Галичини. 27 березня в Ходорові, ставці Начальної команди Галицької армії (НКГА), відбулася військова нарада за участю представників західноукраїнського уряду, Директорії УНР і командування обох армій. Нарada, вислухавши доповіді представника НКГА полковника В.Курмановича й полковника М.Капустянського, що представляв армію УНР, дійшла висновку, що українські війська зміцнили своє становище на всіх фронтах, стан армій поліпшився, міжнародна ситуація теж змінилася на краще і українська державність у результаті внутрішньої консолідації утвердилася як політична реальність¹⁵.

На початку квітня М.Капустянський повернувся з Галичини до штабу армії УНР. Дійсність перекреслила оптимістичні сподівання

учасників Ходорівської наради – ситуація на фронтах погіршилась. Діставши підкріплення, більшовицькі війська перейшли в контрнаступ на Волині й Поділлі.

Очевидно, саме враження М.Капустянського від поїздки до Галичини лягли в основу доповіді „Поляки и Украина”, яку він подав командуванню в цей час. Обстоюючи боротьбу проти більшовиків в ім'я визволення від більшовизму не лише України, а й Росії, він водночас висловив переконання в неможливості порозумітися з Польщею, яка провадить стосовно України відверто загарбницьку політику¹⁶.

4 квітня М.Капустянський прибув до штабу Північної групи армії УНР у Рівному, щоб обговорити плани дальших бойових дій. Того ж дня за розпорядженням командувача групи отамана В.Оскілка його заарештували¹⁷.

Арешт став несподіванкою не лише особисто для М.Капустянського, а й для його колег у штабі армії. Отаман В.Оскілко зробив це з власної ініціативи. М.Капустянського звинувачено в зраді Батьківщини. Як доказ висувався його зв'язок зі зрадником сотником Купріяновим. Звичайно, для такого серйозного звинувачення цього було замало, проте молодий і амбітний отаман діяв рішуче. М.Капустянського розмістили під вартою в Рівному, при штабі Північної групи. Як він потім

згадував, В.Оскілко явно домагався його розстрілу¹⁸.

Спроби окремих представників командування опротестувати такі дії не дали жодних наслідків. Отаман В.Оскілко взагалі тримався досить незалежно відносно штабу армії. До того ж, справа з сотником Купріяновим і його зв'язками, на думку багатьох старшин, потребувала з'ясування. І все ж таки начальник штабу армії отаман А.Мельник добився, щоб заарештованого полковника перевели з Рівного до Здолбунова, де перебувало командування армії УНР. Хоч він і далі був під арештом, проте тут йому вже не загрожував негайний розстріл. „До отамана Мельника заховаю велику подяку за те, що він мене вирвав з лап отамана Оскілка...”, – відзначав згодом М.Капустянський¹⁹.

Справу полковника М.Капустянського 18 квітня розглянув Київський вищий військовий суд, що діяв при штабі армії УНР, і ухвалив закрити її за відсутністю ознак злочину. Того ж дня завідувач військово-судових справ при штабі армії Царків подав повідомлення прокурора суду про зміст судової постанови на розгляд начальника штабу армії отаманові А.Мельнику через начальника 1-ї управи генерала В.Сінклера²⁰. Щоправда, це ще не означало остаточного закриття справи, і М.Капустянський, як і раніше, був під арештом. 28 квітня відбулося засі-

дання спеціально призначеного Військового слідчого суду. Ознайомившись з усіма наявними даними щодо зв'язків полковника М.Капустянського з сотником В.Купріяновим до переходу сотника на бік ворога, суд ухвалив, що в даному разі не було зносин з ким-небудь, хто перебував у ворожій армії²¹. А відтак інцидент було вичерпано і М.Капустянського звільнено з-під арешту. Він міг тепер повернутися до виконання своїх обов'язків у штабі армії. Але стався неймовірний збіг: якраз уночі проти 29 квітня отаман В.Оскілко разом зі своїми прибічниками вчинив спробу державного перевороту. Оскілковці захопили Рівне й заарештували частину міністрів уряду УНР. В.Оскілко проголосив себе головнокомандувачем. Правлячому соціалістичному урядові він інкримінував зв'язки з більшовиками й зраду Батьківщини. До речі, у своїх відозвах 29 квітня, оприлюднених того ж дня часописом „Вільна Україна”, повсталій отаман серед різних звинувачень ставив на карб урядові й справу полковника М.Капустянського²².

Проте впродовж 29–30 квітня вірні уряду війська придушили заколот. М.Капустянський увесь цей час перебував у Здолбунові, тож йому особисто нічого не загрозувало. Авантюра отамана В.Оскілка остаточно поставила крапку на звинуваченнях щодо М.Капустянського, пов'язаних з житомирськими подіями

ми. Усе вказувало тепер, що полковник став жертвою провокації з боку свавільного отамана. „В сучасний момент після зрадницьких подій отамана Оскілка, гадаю, і сліпому видко ті мотиви, по яким я був заарештований. Документи налице, попереднє дознання судовою владою вже зроблено і теж нічого близького до обвинувачення мене не виявило”, – писав він тоді²³.

Після цих драматичних подій М.Капустянський мав намір трохи перепочити. Проте начальник штабу армії УНР полковник А. Мельник дав йому лише один-два дні на відпочинок, після чого запропонував негайно повернутися до виконання своїх обов'язків²⁴. А коли Капустянський попросив відпустки, А.Мельник порадив йому попрацювати в штабі хоча б тиждень, щоб уникнути небажаних чуток у зв'язку з попередніми звинуваченнями. Завдяки зусиллям колег справа з арештом не набула розголосу, тож М.Капустянський повернувся на свою попередню посаду помічника начальника 1-ї управи генерала В.Сінклера²⁵.

У травні 1919 р. становище армії УНР значно погіршилось. Оточена звідусіль польськими й більшовицькими військами, вона зосередилась у районі Дубно – Радивилів – Почаїв – Крем'янець. Українським частинам загрозувало цілковите знищення. Проте наприкінці травня

– на початку червня українська армія перейшла в контрнаступ. Завдавши більшовикам поразки, вона визволила західну частину Поділля.

Полковник М.Капустянський брав найактивнішу участь у розробленні планів наступальних операцій і оперативному керуванні військами. Так, з 1 червня 1919 р. співробітники штабу армії вели під його наглядом журнал бойових дій²⁶. У запеклих боях, що тривали протягом червня – початку липня, з'єднання армії УНР намагалися втримати й розширити подільський плацдарм, долаючи опір чисельних російсько-більшовицьких військ. Ця операція, що ввійшла до історії під назвою Проскурівської, потребувала від працівників штабу армії цілковитої віддачі. М.Капустянському доводилось постійно опрацьовувати оперативні зведення, вести телефонні розмови з командирами частин, віддавати накази, вислуховувати звіти тощо. Його велику працю цінували колеги. „Веселий, життєрадісний („геройчик”, як його називали), мав він рідкий нюх на обставини і чудово розбирався в психології тодішньої боротьби, був як би нервом організму армії. Він не був ознайомлений ґрунтовно з технікою роботи штабу, але щодо оцінки ситуації, до проектування, комбінування – був талановитий!” – так характеризував М.Капустянського генерал П.Єрошевич²⁷.

Слід зазначити, що тодішні крайні навантаження й напруга не відбивались на спілкуванні М.Капустянського з оточенням. Він завжди лишався неодмінно доброзичливим, готовим допомогти. „Командир дивізії іноді звертався до Командувача армії і все мав дуже різку відповідь: „Нема набоїв. Де я візьму їх...” Більше лагідною була відповідь генерала Капустянського: „Тяжко, але позбираю їх від охорони штабу...”, – згадував пізніше командир 3-ї Залізної дивізії О.Удовиченко²⁸.

М.Капустянському інколи доводилось виїжджати на позиції для керування бойовими діями. Наприклад, 15 червня 1919 р. за наказом начальника штабу армії полковника В.Тютюнника він виїхав на фронт, у тимчасове розпорядження командувача групи Січових стрільців отамана Є.Коновальця для допомоги в керуванні операціями²⁹.

Подекуди між працівниками штабу виникали незгоди, виявлялися розбіжності в поглядах. Так, 24 червня, під час боїв на р. Случ розгорілася дискусія щодо плану дальших дій на цьому напрямку. В цілому штаб армії схилився до оборонного плану. Але полковник М.Капустянський разом з командувачем Запорізької групи, що вела операцію, полковником В.Сальським обстоював наступальний план. Перемогла перша точка зору. Та коли деякі з командирів відмо-

вились виконати наказ про перехід до оборони, генерал В.Сінклер і полковник М.Капустянський на знак протесту проти їхніх дій подали у відставку. Відставку було відхилено, нарада під головуванням С.Петлюри підтвердила попередній наказ, уживши заходів до його виконання³⁰. У таких напружених умовах вів штаб армії свою роботу.

М.Капустянському не доводилось більш стикатися з відвертими виявами сумнівів у його політичній надійності. Сам він уважав, що за тогочасних обставин треба дуже обережно й розважливо ставитися до звинувачень у зраді й різних політичних провинах. Відомо про його негативне сприйняття страти в червні 1919 р. полковника П.Болбочана, караного таким чином за спробу державного перевороту. На думку М.Капустянського, це був видатний військовий діяч, щирий українець, справжній лицар, але через брак довіди він вступив у політичні інтриги, за що й поплатився життям³¹.

На початку липня 1919 р. армія УНР, втративши Проскурів, опинилася знову під загрозою повного оточення й знищення. Уряд і вище військово командування вели переговори з урядом ЗУНР про перехід Галицької армії за Збруч, на допомогу армії УНР. Ситуація вимагала цього ще й тому, що польські війська окупували майже всю Галичину, притиснувши Галицьку армію

до Збруча. Проте диктатор ЗУНР Є.Петрушевич вагався.

У середині липня до Є.Петрушевича виїхала делегація уряду УНР. Штаб армії в її складі представляв полковник М.Капустянський. Як зазначалося у виданому йому документі, „пред'явнику цього Генерального штабу полковнику Капустянському доручається орієнтувати НКГА (Начальну команду Галицької армії. – М.К.) о становище на східному большевицькому фронті і доложить план наступу Галицької армії на цьому фронті згідно умовам, виробленим на загальному зібранні представників Уряду Галичини і Наддніпрянщини”³². Це було надзвичайно відповідальне завдання, оскільки від вислідів перемов залежала дальша доля української армії, а відтак і української справи. Вагу тієї історичної хвилі розумів і сам М.Капустянський. „Без сумніву, за тієї надзвичайно складної ситуації, яка утворилася на Великій Україні, Галицьку армію чекають там великі труднощі, а часами й розчарування...”, – заявив він на нараді в диктатора Є.Петрушевича, що відбувалася в Чорткові. Водночас М.Капустянський наголосив, що „наслідки для загальної української справи від утворення спільного фронту можуть бути дуже корисні і що всяке інше рішення поведе до загибелі й Галицьку армію, і нашу справу”³³. Чимало зусиль доклав М.Капустянський для

того, щоб переконати галицьке командування в доконечній потребі перейти за Збруч. Під час переговорів йому довелося з цією метою тричі відвідати НКГА³⁴.

Перемови завершилися успішно. Протягом 16 – 18 липня з'єднання Галицької армії перейшли Збруч, державні установи ЗУНР було евакуйовано до тимчасової столиці УНР Кам'янця-Подільського. Тут уже 16 липня відбулася нарада штабу армії УНР з участю начальника штабу Галицької армії полковника А.Шаманека, на якій полковник М.Капустянський, поінформовавши про становище на фронті, заявив, що „об'єднані українські армії мають у собі таку силу, що зможуть успішно звільнити Правобережжя від більшовиків”³⁵.

Справді, прихід Галицької армії на Наддніпрянську Україну змінив ситуацію на користь армії УНР. Розгорнувши загальний наступ трьома армійськими групами, українські війська впродовж другої половини липня – серпня 1919 р. визволили від ворога Поділля, значну частину Волині, Київщини й Херсонщини.

Успіх збройної боротьби знову актуалізував для багатьох її цілі та завдання. М.Капустянський головним завданням уважав знищення більшовизму як в Україні, так і в Росії. Тому він був чи не головним автором плану, що з'явився в штабі армії УНР наприкінці липня й мав

бути запропонований представникам Антанти. Йшлося про потребу співпраці між різними антибільшовицькими силами, що діяли на теренах колишньої Російської імперії, бо лише спільними зусиллями можна було, на думку авторів плану, знищити більшовизм. Для цього й пропонувалося здійснювати військові операції скоординовано. Так, українським арміям відводилося б Правобережжя, що його вони вже майже повністю визволили від ворога; натомість Лівобережна Україна ставала театром бойових дій для російсько-білогвардійських військ, які в серпні вже зайняли були її переважну частину. Успіх дальшого спільного наступу українських і білогвардійських військ мав забезпечити одночасний активний виступ проти більшовиків і Польщі.

Взагалі М.Капустянський у цей час ретельно стежив за успіхами на Лівобережжі білогвардійських з'єднань Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР) на чолі з генералом А.Денікіним. Білогвардійці, зайнявши Катеринославщину, Харківщину й Полтавщину, переможно просувалися вперед, долаючи опір більшовицьких військ. Ставлення керівництва ЗСПР до українського національного руху й перспектив спільної з українцями боротьби проти більшовиків залишалося поки що для українського командування до кінця не з'ясованим.

Здавалося, виникла реальна можливість знищити більшовизм у Росії. Переможний наступ білогвардійців на півдні давав вагомі підстави для таких сподівань. М.Капустянський був певний, що дні більшовиків уже полічені. Він співчував білогвардійцям і вважав за потрібне забезпечити співпрацю українських і білогвардійських військ. „Сама краща армія – це армія Денікіна – заявив полковник М.Капустянський у приватній розмові з четарем Герасимовичем 18 серпня 1919 р. – Там порядок і дисципліна. Народ її щиро вітає. Вона числить 600 тис. людей. Це правдиво народна армія”³⁶.

24 серпня, коли українські війська були вже на підступах до Києва, полковника М.Капустянського призначено начальником 1-ї управи штабу армії УНР³⁷. Сталися зміни в командуванні – полковник В.Тютюнник обійняв посаду командувача армії, а генерала В.Сінклера переведено на посаду начальника штабу.

До Києва одночасно наближались і білогвардійські з'єднання, наступаючи з Лівобережжя. 30 серпня українські частини армійської групи генерала А.Кравса здобули місто, проте вже наступного дня до Києва ввійшли білогвардійці. Продемонструвавши рішучість і готовність до збройної боротьби, білогвардійці примусили українські війська, хоч ті мали чисельну перевагу, покинути Київ.

Київська катастрофа сталася внаслідок неготовості українського головнокомандування, представленого Штабом Головного отамана, до конфронтації з білогвардійцями. Підтримувані всесильною Антантою білогвардійці сприймалися тоді як без п'яти хвилин переможці в російській громадянській війні, тож можливість збройної боротьби з ними виглядала не лише недоцільною, а й вочевидь згубною. Події в Києві стали несподіванкою, вельми прикрою для українського державного й військового проводу.

Переговори делегації від Штабу Головного отамана на чолі з генералом М.Омеляновичем-Павленком з представниками білогвардійського командування в середині вересня не дали жодних результатів. Білогвардійці відмовилися йти на поступки в справі визнання незалежності України. Тим часом стало відомо, що на захоплених ними українських землях встановлено режим національного гноблення. План співпраці обох армій було поховано. Як потім згадував М.Капустянський, „антантські політики та короткозорість Денікіна й захланність поляків не дали тому планові здійснитися”³⁸.

Усе вказувало на неминучість війни між УНР і Збройними Силами Півдня Росії. На південному Поділлі, де пролягала демаркаційна лінія між обома арміями, уже до-

ходило до збройних сутичок. Для полковника М.Капустянського це відчуvalo крах багатьох його надій. Війна України з більшовиками мала, як він гадав, урятувати від більшовизму і Україну, і Росію, але, очевидно, йому ніколи й на думку не спадало, що колись доведеться воювати проти сил, які в його розумінні втілювали цю майбутню небільшовицьку Росію. Він відчував себе українцем, залишаючись при цьому людиною російської культури, тому дедалі реальніша перспектива такої війни не могла не викликати в ньому вагань і сумнівів. Охопленій внутрішніми суперечностями, він волів не брати в ній участі й 21 вересня подав на ім'я начальника штабу армії такий рапорт: „Прохаю об усуненні мене з посади начальника 1-ї управи і звільнення в резерв чинов або в отставку, бо сучасний мент завдяки склавшійся ситуації працювати з повним напруженням своїх сил на користь Української Держави і Народу і нести відповідальність перед ним я не почуваю в собі досить сил. К тому ж і здоров'я моє розстроїлось і потребує відпочинку”³⁹.

Очевидно, щось таке від М.Капустянського чекали, бо вже 22 вересня з'явився за підписом командарма В.Тютюнника наказ ч. 103 військам Дієвої армії УНР. У ньому зазначалося, що „тяжка служба без перерву, праця на протязі довгого

часу, яка покладалась на т.в.о. начальника I управи штабу армії, Генерального штабу полковника Капустянського, відбилась на його здоровлі і він рапортом від 21 цього вересня під ч. 1124 просить про звільнення його в резерв для лікування та відпочинку”, а тому, „беручи на увагу щирі і корисні для України служби полковника Капустянського, дозволяю відпустити його в відпуск для лікування і відпочинку і на тимчасове звільнення його до резерву при штабі Дієвої армії”. Називаючи всі заслуги М.Капустянського на службі в українській армії, командарм повідомляв: „Багацько впало на його долю праці і безсонних ночей за цей час впертої і трудної боротьби за існування України. Всі оперативні справи переходили через руки полковника Капустянського, який виявив себе знаючим, щирим та надзвичайно прихильним до своїх обов'язків старшиною, котрий в самі тяжкі часи виконував доручену йому службу дуже успішно. Тому рахую своїм обов'язком оголосити полковникові Капустянському щирі подяку за його невтомну і корисну для України службу”⁴⁰.

Отже, Микола Капустянський дістав змогу покинути українську армію гарно – бо хоч у наказі і йшлося виключно про потребу поліпшення стану здоров'я, однак сам він у рапорті згадав про це ніби

між іншим і в останню чергу. Справжню причину його відставки в штабі армії розуміли дуже добре. Через це відпустка „для лікування і відпочинку” була лише гарним жестом українського командування. Мабуть, багато хто вже не сподівався побачити М.Капустянського в українській армії – не випадково ж останні рядки наказу скидалися на своєрідний підсумок його кількарічної служби в ній.

Наказ видано 22 вересня, того ж дня, коли Штаб Головного отамана отримав відомості про плани білогвардійців атакувати українські війська. Далі вагатись уряд уже просто не міг, і 24 вересня Директорія УНР оголосила війну Добровольчій російсько-білогвардійській армії. Між українськими і білогвардійськими військами розпочались бойові дії.

Одразу ж відбулись кадрові зміни в складі командування армії УНР. Полковника В.Тютюнника було звільнено з посади командувача армії, а що потрібної кандидатури на його місце ще не знайшли, обов'язки командарма довелось виконувати генералові В.Сінклеру, який лишався ще й начальником штабу армії. Зміни торкнулись і командного складу з'єднань української армії. На командних посадах не вистачало досвідчених кадрових військовиків. М.Капустянський став свідком цих змін, він бачив, що

в українського керівництва бракує віри в перемогу. Справді, на перший погляд, становище української армії виглядало безнадійним. Пізніші події підтвердили, що й М.Капустянському воно теж здавалося таким. А втім наданою йому можливістю гідно піти з української служби він усе ж таки не скористався й залишився в армії УНР. Уже з 25 вересня 1919 р. тимчасово обійняв посаду начальника штабу армії, давши змогу генералові В.Сінклеру зосередитись на виконанні обов'язків командарма⁴¹.

Що ж спонукало М.Капустянського впродовж кількох днів змінити своє рішення? Відкрита конфронтація з білогвардійцями поставила український національний рух у надзвичайно важкі умови, над українським військом нависла загроза поразки й знищення. Очевидно, саме в той момент, попри все, М.Капустянський гостро усвідомив свій нерозривний зв'язок з армією УНР. Кілька років на українській службі не минули безслідно, за цей час він перетворився з російського генштабіста на старшину української армії, почав поступово перейматись ідеями національно-визвольного руху. До того ж, будучи штабним працівником, добре розумів, як потрібні саме тепер армії УНР, з якою він пройшов уже чималий бойовий шлях, досвідчені кадрові військовики, здатні досягти пе-

ремоги над новим ворогом. Урешті, складна внутрішня боротьба в його душі між почуттям обов'язку перед Росією і дедалі сильнішим українським патріотичним почуттям привела його до усвідомленого вибору дальшого шляху. Вирішальна зміна сталася – остаточно й назавжди.

М.Капустянському недовго довелося виконувати обов'язки начальника штабу армії УНР. Наприкінці вересня командувачем призначено полковника В.Сальського, генерал В.Сінклер повернувся на свою попередню посаду, а полковник М. Капустянський знову очолив 1-шу управу штабу армії. На цій посаді він перебував протягом усієї українсько-білогвардійської війни.

Становище українських військ і далі було важким. Зосереджені проти них білогвардійські частини чисельно не переважали, але в лавах армії УНР і УГА стала навально ширитись епідемія тифу. Внаслідок пошесті й нестачі зброї та амуніції українські війська почали втрачати боєздатність. До середини жовтня на всьому фронті точилися жорстокі бої, українці стримували наступ ворога. Проте втрата Київською групою армії УНР Христинівки, Ладжики й Гайсина провіщала початок катастрофи. Фронт розпадався.

Серед українського командування запанувала зневіра. Галицька начальна команда на чолі з Начальним вождем УГА генералом М.Тарнав-

ським, як і диктатор ЗУНР Є.Петрушевич, уважала конче потрібним досягти порозуміння з Денікіним, навіть ціною зречення державності⁴². Така позиція галицьких політичних і військових кіл украї негативно впливала на перебіг війни. Не набагато ліпшим було становище й серед командного складу армії УНР. Командарм полковник В.Сальський не вірив в успіх боротьби проти білогвардійців. Під час його командування в штабі армії не було зроблено жодного плану військової операції, відчувався цілковитий брак ініціативи, що, до речі, помітив навіть супротивник⁴³.

Деякі кадрові військовики російської служби, які перебували в лавах армії УНР, переходили на бік ворога або ж відмовлялися виконувати свої обов'язки, покидали війська. Це, звичайно, посилювало недовіру урядових і політичних кіл, а також особового складу армії до кадрових військовиків. Втім полковник М.Капустянський віддано працював на посаді 1-го генерал-квартирмейстера, спрямовуючи свої зусилля передусім на віднайдіння виходу з тодішньої скрутної ситуації. Проте і він не уник підозр⁴⁴.

Тим часом на південно-західних теренах Поділля українські війська, значно поріділі внаслідок епідемії тифу і втрат у боях, перейшли до відступу. Наприкінці жовтня безвихідність становища стала очевидною.

Поширювались чутки про сепаратні перемови галицького командування з білогвардійцями. 27 жовтня М.Капустянський супроводжував Головного отамана С.Петлюру й полковника В.Сальського в поїзді до Вінниці, де перебувала НКГА⁴⁵. Цікавий опис цієї поїздки залишив один з ад'ютантів Головного отамана сотник О.Доценко. Він згадував, що під час розмови С.Петлюра цікавився думкою полковників В.Сальського й М.Капустянського щодо перспектив подальшої боротьби. Командувач армії висловив переконаність, що „Денікін дуже скоро загине, але він і нас загубить... Тоді ще тяжче зітхнув Головний отаман і уже хриплим голосом, звертаючись до полк. Капустянського, промовив: „А Ви, пане полковнику?“ Полк. Капустянський довго оповідав про вигляди, які мав Денікін і ми, багато вжив обхідних шляхів під час розмови та все-таки прийшов до тих самих висновків, як і от. Сальський. Запанувало тяжке, нудне мовчання, яке тяглося аж до відходу командарма і полк. Капустянського”⁴⁶.

4 листопада в Жмеринці Головний отаман С.Петлюра провів нараду з участю диктатора Є.Петрушевича, представників Штабу Головного отамана, НКГА і штабу армії УНР. Начальний вождь УГА генерал М.Тарнавський демонстративно на нараду не прибув. Перебіг обговорення підтвердив катастрофічність становища. „Роля стратегії число 1, 2004 р.

скінчена. Ми переможені ворогами, – заявив командарм В.Сальський. – А вороги ті – тиф, холод, незабезпеченість армії матеріалами, без яких ніяка армія не в силі боротися...”⁴⁷ Заяву командарма підтримав полковник М.Капустянський. На його думку, в такій ситуації вже неможливо сподіватися на перемогу. Як згадував потім четар Д.Паліїв, М.Капустянський „сказав виразно, що одинокою дорогою для нас є тільки переговори з добровольцями”⁴⁸. Військовикам опонував Головний отаман, що виступив категорично проти капітуляції чи переговорів з ворогом. Перемогла на нараді точка зору С. Петлюри.

Як генштабіст, полковник М.Капустянський тверезо оцінював становище армії. Його оцінки збіглися з опінією інших представників командування – тож його заява зовсім не давала підстав для звинувачень у зраді тощо. Одначе, як свідчить ад'ютант Головного отамана сотник Ф.Крушинський, С.Петлюра „про М.Капустянського, коли на нараді в Жмеринці він представив положення армії в такому стані, що тільки капітуляція перед Денікіним урятує армію, сказав: «Цей проміняє Україну за одну личку...»”⁴⁹ Гадаємо, така оцінка була дещо суб'єктивною.

М.Капустянський до кінця розділив з армією УНР її трагедію. Як відомо, 6 листопада делегація НКГА

уклала з представниками білогвардійського командування угоду про перехід Галицької армії на бік Добровольчої російсько-білогвардійської армії. Це означало фактичну ліквідацію фронту. 10 листопада білогвардійці захопили Жмеринку й Могилів-Подільський. Частини армії УНР відступали до Проскурова, польські війська за домовленістю з українським урядом зайняли Кам'янець-Подільський.

Незабаром, 22 листопада, білогвардійці здобули Проскурів. Основні сили поріділої української армії відступили до Старокопачини і далі – до „трикутника смерті”. Звідси, з району Остропіль–Любар–Миропіль, оточена звідусіль поляками, більшовиками й білогвардійцями, армія УНР рушила в героїчний Зимовий похід.

Проте в цих подіях М. Капустянський участі вже не брав. Після падіння Проскурова чимало державних і військових установ, що не встигли евакуюватися, опинилися біля польського кордону, на ст. Війтівці. Тут їх 23 листопада інтернували поляки⁵⁰. Серед інтернованих були представники вищого командного складу армії – генерал В.Сінклер, полковники В. Петрів, М. Капустянський та інші.

М.Капустянський потрапив до спеціального польського табору в Ланцуті. Умови життя тут були порівняно ліпшими, ніж в інших поль-

ських таборах, де взимку 1919/20 р. утримували інтернованих українських старшин і вояків. Польща не перебувала в стані війни з УНР, у Варшаві провадилися переговори між представниками обох держав, тож ставлення польської влади до зосереджених у таборі українських військовиків не було ворожим.

Вимушена бездіяльність, пов'язана з перебуванням у таборі інтернованих, пригнічувала енергійного й діяльного полковника. Щоправда, звістки з України так само гнітили. Розбиті більшовиками білогвардійці відступали на південь, покидаючи Україну. Більшовицькі війська в грудні 1919 р. захопили Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину й Харківщину. Армія УНР рейдувала по окупованих ворогом теренах України.

У Варшаві перебували Головний отаман С.Петлюра й військовий міністр УНР В.Сальський, що обійняв цю посаду на початку листопада 1919 р. 15 січня 1920 р. полковник М.Капустянський надіслав військовому міністрові доповідь, у якій повідомив про свій намір написати дослідження, присвячене бойовому шляху армії УНР у 1919 р. Це викликало зацікавлення в полковника В.Сальського, а потім у С.Петлюри, який запропонував конкретизувати бачення такого дослідження, його цілі й завдання, хронологічні межі, джерельну базу тощо.

Відповідаючи на питання С.Петлюри, М.Капустянський у доповіді на ім'я військового міністра від 18 січня 1920 р. зазначив, що головною метою його є „використувати маючийся в моєму розпорядженні військовий матеріал, по можливості систематизувати його і видати в популярній формі”⁵¹. М.Капустянський прагнув присвятити дослідження операціям армії УНР літа 1919 р. Як джерела планував залучити всі наявні документи, причому прохав надати йому можливість користуватися військовими матеріалами, що лишилися в Кам'янці, а також архівами штабів дивізій. Для роботи потребував двох помічників, і в зв'язку з цим хотів, щоб до нього відрядили сотників Скорнякова й Римаренка. Він гадав, що „таку працю за сприятливих обставин можна закінчити протягом місяця за умови звільнення його разом з помічниками од „відповідальної праці”. Рукопис дослідження М.Капустянський запропонував передати Військовому міністерству в державну користь. Міністерство могло опублікувати рукопис – і тоді автор отримав би певну суму, залежну від ціни книжки, – в іншому ж разі за ним залишалося право використати його на власний розсуд. М.Капустянський прохав також Головного отамана видати йому аванс у розмірі 12 тис. польських марок. „Прохаю розпорядження військового міністра, – закінчував він свою допо-

відь, – о представленні мені єдиної пишної машинки, яку можливо позичити у Генштабу в Ланцуті”⁵².

Інтерес С.Петлюри до цієї справи був зовсім не випадковим. Видання такого дослідження стало б неабияким внеском не лише у вивчення визвольних змагань, а й у справу популяризації боротьби українського народу за свою незалежність. Тож С.Петлюра як державний діяч одразу зрозумів корисність задуму.

11 лютого полковник В.Сальський надіслав з Варшави полковникові М.Капустянському повідомлення, у якому писав про згоду С.Петлюри на його пропозиції і поставив такі умови:

„1) Вас і Ваших помічників звільняється від відповідальної праці аж до часу, коли буде потреба Вас до іншої праці на Вкраїні.

2) Зазначену в Вашому докладі працю дозволяється Вам вести аж до відкликання в Ланцуті або в Варшаві. Для уможливлення сеї праці буде Вам видано авансом 12000 (дванадцять тисяч) марок.

3) Військове міністерство застерігає собі право предложену Вами працю по відповідній оцінці прийняти без змін, або зовсім відкинути, або зажадати переведення необхідних по його думці змін в тексті.

В першому случаю Вашу працю набуде Військове міністерство на власність з застереженням за Вами авторства за ціну, відповідну до

вартості і умови. В другому случаю, або коли б Ви не згоднісь на проєктовані Військовим міністерством зміни в тексті, праця остане вповності Вашою власністю з правом її використання. Ви будете, однак, зобов'язані повернути виплачену Вам авансом суму, причому Вам буде виплачена окрема винагорода за упорядкування урядових матеріалів”⁵³.

Отримавши згоду міністерства, М.Капустянський узявся за роботу. Розпочинаючи свою працю, він перебував, як потім згадував, „під безпосереднім враженням від пережитого у вирі дальшої боротьби з навалюю добровольців і большевиків та підступною загарбницькою політикою загонистої Польщі”⁵⁴. Такий короткий проміжок часу між подіями літа 1919 р. і спробою документального дослідження їх робив працю особливо цінною. Неабияке значення вона мала і як написана безпосереднім учасником подій. Як зазначав автор у передмові, він „пережив з нашою армією УНР всі її радощі й болі. Бачив ті несприятливі умови, в яких точилася ця велетенська боротьба, бачив тяжку працю Уряду УНР і його вільні й невільні помилки”⁵⁵.

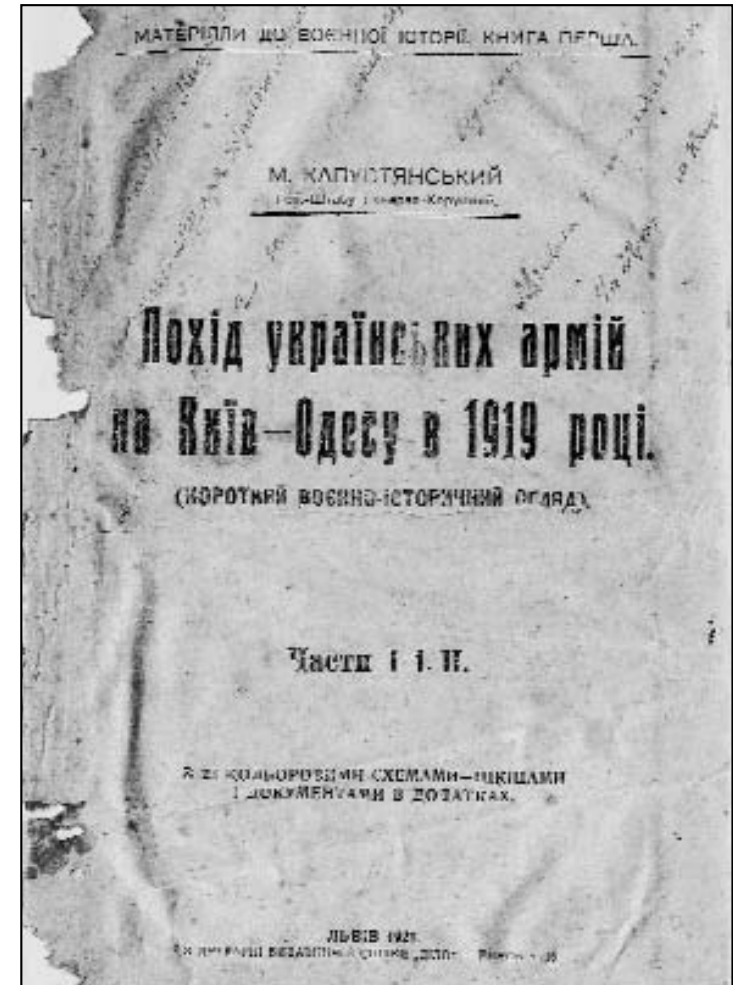
Основну частину монографії присвячено, як уже зазначалося, описові бойових дій армії УНР влітку 1919 р., починаючи контрнаступом армії на Поділлі й завершуючи здобуттям Києва 30 серпня 1919 р.

М.Капустянський, викладаючи події, зупинявся й на політичних моментах, розкривав взаємозв'язок політики і стратегії. Він дав також короткі характеристики найвідоміших українських політиків та полководців⁵⁶.

Очевидно, недостатня кількість наявних у Ланцуті матеріалів не дала можливості М.Капустянському закінчити працю в березні. Рукопис першої із запланованих двох книг він завершив 10 квітня 1920 р.⁵⁷ Під час роботи над другою книгою обставини змусили його залишити на певний час друкарську машинку.

Наприкінці квітня 1920 р. у Варшаві представники урядів Польщі й УНР підписали угоду, згідно з якою Польща визнавала незалежність України й подавала їй збройну допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією. 25 квітня польські армії, що мали у своєму складі й українські частини, розпочали наступ на окуповані більшовиками терени України. Полковник М.Капустянський був потрібен тепер у штабі армії УНР.

Праця, яку він не встиг закінчити навесні 1920 р., але яку доопрацював і видав кілька років по тому під назвою „Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році”, завдяки інформаційній насиченості й документальності посідає чільне місце в історіографії національно-визвольних змагань. Як висловився видатний військовий історик Л.Шанковський, без неї не може обійтися жоден



дослідник історії армії УНР чи УГА⁵⁸. Це дослідження в українській військово-історичній науці з багатьох поглядів має значення класичного.

Та повернімося до подій 1920 р. Польсько-українські війська швидко визволили Правобережну Україну від більшовиків. 7 травня союзники здобули Київ. За цих умов командування армії УНР на чолі з С.Петлюрою почало активно роз-

будувати вищі військові структури. Полковника М.Капустянського було терміново викликано з Ланцута до Вінниці, де розташовувався український Генеральний штаб. Тут уже перебували досвідчені українські генштабісти – полковник Є.Мешковський, генерал В.Сінклер, генерал С.Дядюша.

Формування Генерального штабу тривало фактично ще з березня

1920 р. Начальник Генштабу генерал В.Сінклер заздалегідь визначив у його складі структуру, яку мав очолити полковник М.Капустянський. Це було 3-тє генерал-квартирмейстерство. Створення його було певною новацією, бо до того часу такої структури в Генштабі не існувало. Фактично 3-тє генерал-квартирмейстерство виконувало функції колишньої Головної шкільної управи Генштабу, отже про якісь кардинальні зміни не йшлося. Цьому генерал-квартирмейстерству підлягали військові школи всіх родів зброї, воно мало розробляти організаційні норми їхньої діяльності й відповідати за стан військової освіти в армії.

Прибувши у Вінницю, М.Капустянський застав Генеральний штаб у стадії формування. І якщо 1-ше й 2-ге генерал-квартирмейстерства вже в цілому налагоджували свою роботу, то 3-тє тоді ще не мало жодного співробітника й фактично існувало лише на папері. Якийсь час М.Капустянському довелося суміщати посади. Так, станом на 8 травня він працював у Мобілізаційній управі Головного управління Генштабу під керівництвом генерал-хорунжого С.Дядюші⁵⁹, а вже 15 травня представляв український Генеральний штаб при штабі польського Головного командування в Житомирі⁶⁰.

М.Капустянський скептично поставився до Варшавської угоди й

союзу з Польщею. „Самовпевнені в своїх успіхах, поляки не дозволили українській команді перевести мобілізацію в опанованих ними повітах Волині, не забезпечили українську армію обіцяною зброєю й замкнули в таборах інтернованих ті галицькі бригади, що своїм переходом так багато спричинилися до поразки більшовиків під Козятином. Польські війська брутально поводитися з українськими селянами і настроїли їх ворожо до себе”, – згадував він пізніше⁶¹. Не вірив, що прихід польських військ як союзників на українські землі був справді потрібний. На посаді представника при польському головнокомандуванні прагнув відстояти інтереси армії УНР, зокрема намагався зберегти від роззброєння та інтернування у польських таборах галицькі бригади, що наприкінці квітня 1920 р. перейшли на бік українсько-польських військ, відкривши їм більшовицький фронт.

Незабаром М.Капустянський зміг приступити до безпосереднього виконання обов'язків 3-го генерал-квартирмейстера. Справу він розпочав зі спроб укомплектувати штати свого відомства. З 1 червня 1920 р. старшинами для доручень він призначив сотника О.Кузьминського й хорунжого П.Авраменка. Відділ освіти населення очолив сотник В.Євтимович, його помічником став сотник Є.Римаренко, а старшиною для доручень

при ньому – поручник М.Падалка⁶². Це були практично всі співробітники керівника 3-го генерал-квартирмейстерства. Звичайно, з такою мізерною кількістю працівників годі було сподіватися відразу ж розгорнути повноцінну роботу.

Наступним кроком стало формування завдань відомства. У рапорті начальникові Генерального штабу М.Капустянський зазначав: „При сучасній ситуації необхідно вжити всіх заходів, якможна найскоріше організувати українську армію по європейському зразку. Головною підвалиною регулярної сильної армії є добре освічений і відповідний старшинський склад, а також добрі підстаршини”⁶³. Він пропонував піднести нарешті на належну висоту середню військову освіту, відкрити курси для підготування штабних старшин, створити школи підстаршин тощо. „Все це вимагає негайної праці з боку 3-го генерал-квартирмейстерства”, тому звертається до начальника Генштабу з проханням: „З приводу ж того, що штати 3-го генерал-квартирмейстерства ще не затверджені, а організація вищезначених відділів військової освіти почалась і потребує пильного і неустанного догляду, для якої мети мною уже підібрано декілька головніших співробітників, котрі і зараз не одержують платні, прохаю про затвердження хоча би тимчасових скорочених штатів”⁶⁴.

Події на фронті не дали змоги розбудувати мережу військових освітніх закладів. На початку червня російсько-більшовицькі війська перейшли в контрнаступ. 12 червня 1920 р. більшовики здобули Київ. Польські й українські частини відступали. 15 червня М.Капустянський виїхав до Староконстантинова в складі Військового міністерства⁶⁵. За цих умов йому не залишалося нічого іншого, як зосередити всю увагу на єдиній старшинській школі, що існувала тоді в армії УНР. Ідеться про Кам'янецьку військову юнацьку школу. Вона мала у своєму складі близько 450 осіб, переважно юнаків, що проходили в ній навчання. Очоловав школу полковник В.Пучківський. Постійні евакуації, переїзди в умовах бойових дій унеможлилювали нормальний навчальний процес у ній. До того ж, школа потерпала від недостатнього матеріального забезпечення, особливо амуніцією і одягом. 27 червня полковник М.Капустянський оглянув школу в Кам'янці-Подільському, куди вона прибула на кілька днів раніше від нього. „Взагалі юнацька школа не має одноманітного доброго одягу і більшість юнаків завдяки цьому не мають належного зовнішнього вигляду”, – такий був його висновок щодо забезпечення школи⁶⁶.

Проте змінити становище не вдалось. Не дало результатів і прохання М.Капустянського передати в його

розпорядження майно колишньої Голловної шкільної управи⁶⁷. Військове керівництво змушене було насамперед дбати про задоволення потреб Дієвої армії. Тим часом 3 липня надійшов офіційний наказ про призначення полковника М.Капустянського 3-м генерал-квартирмейстером⁶⁸.

Наступ більшовиків тривав. Евакуація державних і військових установ УНР мала хаотичний характер. Більшовицькі частини прорвали фронт, нищачи й дезорганізуючи українське запілля. У таких обставинах службовці й працівники вищих військових установ не раз наражались на смертельну небезпеку. Вночі проти 6 липня більшовицька кіннота, що прорвала фронт, атакувала Чорний Острів, де містились установи Генштабу. Під час оборони міста був смертельно поранений 1-й генерал-квартирмейстер Генштабу полковник Є.Мешковський, який за кілька днів помер від ран⁶⁹. Його обов'язки тимчасово перебрав на себе полковник М.Капустянський.

Очоловати 1-е генерал-квартирмейстерство, відповідати за оперативне керування військами йому довелося майже весь липень⁷⁰. У цей час українська армія відступила з Поділля на західний берег Збруча й протягом 14 – 26 липня стримувала тут більшовиків. Тільки загальний польський відступ у Галичині змусив армію УНР відійти на лінію р. Серет, а невдовзі – до р. Стрипа.

М. Капустянський був автором меморандуму, що його український Генеральний штаб подав начальникові польського Генштабу генералові Т. Розвадовському 24 липня 1920 року. У документі перелічувалися численні порушення Польщею умов Варшавської угоди. Зазначалося, зокрема, що польські війська, всупереч угоді, не визволили від більшовиків Правобережної України; українська армія не отримала від польської сторони потрібної їй кількості зброї й амуніції, їй було заборонено проводити мобілізацію, крім того, поляки привласнили всю військову здобич та інтернували галицькі бригади. У меморандумі ставилася вимога приєднати до армії УНР українську 6-ту Січову дивізію й донсько-кубанську козаку дивізію, що діяла на польському фронті. Вказувалося також на потребу подання українським військам фінансової і матеріальної допомоги й забезпечення широкого висвітлення польською пресою їхньої ролі в ході війни з більшовиками⁷¹. М. Капустянського було відряджено до Варшави для передачі цього документа генералові Т. Розвадовському. Перебуваючи в польській столиці, він серед іншого встановив контакт з російськими антибільшовицькими політичними колами, очолюваними Б. Савинковим. Саме після зустрічі з М. Капустянським Б.Савинков вирішив

військово-історичний альманах

розпочати переговори з урядом УНР про військову співпрацю.

Передавши наприкінці липня 1-ше генерал-квартирмейстерство полковникові В.Кущеві, М.Капустянський повернувся до своїх безпосередніх обов'язків. Незабаром українська армія відступила за Дністер і зайняла позиції на його правому березі. Тут, у південній частині Галичини, вона була близько місяця, проводячи реорганізацію і відпочиваючи.

Як і раніше, робота 3-го генерал-квартирмейстера надзвичайно гальмувалась через нестачу співробітників. Давалися взнаки й скрутні матеріально-побутові умови. „Теперішній тимчасовий штат 3 генкварту, а тим більше склад його такий, що нема кому (а обставини тутешнього життя ще й такі, що *нема де*) вести управу цих усіх завдань, які стоять перед 3 генквартром...”, – доповідав М.Капустянському один з його підлеглих⁷². Унаслідок цього робота відомства звелася лише до вироблення проектів і схем організації військової освіти. Важким лишалося й становище Кам'янецької військової юнацької школи. Заходи генерал-квартирмейстера перед армійським інтендантством щодо забезпечення школи майном не дали жодних результатів⁷³. Досить складною була ситуація і в колективі школи. Новий начальник її, полковник М.Шаповал, писав М.Капустянському, що

„весь той смутний стан цілої школи та маса хиб і браків, що школа мала й в даний момент має, в більшості завдячує лише кволому, апатичному, недобре підбраному старшинському складу”⁷⁴. Полковник М.Шаповал одразу ж почав звільняти зі складу викладацького колективу тих старшин, які недбало виконували свої обов'язки. М.Капустянський підтримував його, бо добре знав ситуацію в школі, оскільки сам у цей час викладав там військову історію.

Водночас він не полишав спроб здійснити розроблені проекти, зокрема щодо організації інструкторської школи піхотних підстаршин⁷⁵ і влаштування скорочених курсів для старшин Генштабу, що було особливо на часі, адже в лавах української армії завжди відчувався дошкульний брак старшин-генштабістів. Ідею відкрити такі курси, які згодом планувалося перетворити на українську академію Генштабу, підтримав С.Петлюра⁷⁶. Взагалі в середині вересня 1920 р. Головний отаман видав низку розпоряджень, що мали на меті актуалізувати завдання, які стояли перед 3-м генерал-квартирмейстерством. Насамперед ішлося про опрацювання планів випуску військово-навчальної літератури, і для цього пропонувалося якомога швидше скласти списки відповідних підручників тощо⁷⁷. Передбачалося, що після повернення за Збруч, на Наддніп-

рянщину, вдається нарешті налагодити повноцінну роботу всіх структур Генерального штабу.

У вересні становище на фронті поліпшилось. Польські війська, вигравши Варшавську битву, перейшли в наступ. До активних бойових дій вдалася й українська армія. У середині вересня її з'єднання успішно форсували Дністер, завдавши поразки ворогові. Уже незабаром було визволено Галичину й частину Поділля. Уряд і штаб армії переїхали до Кам'янця-Подільського.

5 жовтня М.Капустянському надано звання генерал-хорунжого армії УНР. Це засвідчило визнання українським військово-державним проводом його заслуг на службі Україні.

Наступ успішно тривав, коли несподівано наспіли звістки про те, що представники Польщі і більшовицької Росії підписали в Ризі попередню угоду, згідно з якою на польсько-більшовицькому фронті з 18 жовтня встановлювалось перемир'я. Армія УНР була змушена припинити наступ, зупинившись на лінії Могилів-Подільський – Шаргород – Бар – Літин.

Переважна більшість українських політиків і військовиків негативно сприйняла ризьку домовленість, яка фактично порушила Варшавську угоду й залишила українську армію наодинці зі значно чисельнішим і краще озброєним воро-

гом. Українці негативно оцінили укладення Польщею перемир'я М.Капустянський. „Таким чином, червона армія була напередодні повного розвалу, а влада комуністів напередодні цілковитої загибелі. Треба було лише всім і надалі дружно продовжувати свій наступ. Червоні з жахом чекали страшного кінця[...], – згадував він. – Катастрофа насувалася на большевицьку владу та, на жаль, європейська opinio trima-лася неправдивої думки, що червоних не можна звалити збройною силою. В кожному разі, українська армія та її героїчні події були одним із важливих чинників, що допомогли Речі Посполитій Польській урятуватися з майже катастрофічного стану і святкувати перемогу над большевиками”⁷⁸.

Зі встановленням перемир'я на якийсь час склалися порівняно спокійні умови для роботи Генштабу. Перед його структурами стояло завдання в короткий термін підготувати армію до майбутніх бойових дій. Вистачало роботи і в генерала М.Капустянського. Кілька тижнів він ще залишався в Станіславові, інспектуючи Кам'янецьку військову юнацьку школу. Нарешті, 22 жовтня він прибув до Кам'янця-Подільського – пізніше від усіх інших старшин Генштабу⁷⁹.

25 жовтня М.Капустянський повідомив начальника Генштабу генерала В.Сінклера про намір

перемістити до Кам'янця-Подільського юнацьку школу й нещодавно створену школу підстаршин. Планував також найближчим часом відкрити в Кам'янці скорочені курси для підготовки штабних старшин та інженерну школу⁸⁰.

9 листопада генерал М.Капустянський подав начальникові Генштабу план праці свого відомства на найближчі три місяці. Планувалося влаштувати курси для підготовки штабних старшин, відрядити групу старшин до закордонних академії Генштабу, провести новий набір до Кам'янецької військової юнацької школи, а також розгорнути широку діяльність щодо військової освіти населення⁸¹.

Але, як показали події найближчих днів, ні Генштаб, ні армія не мали вже такого потрібного їм часу. 10 листопада 1920 р. більшовицькі війська, забезпечивши собі значну перевагу в силах, атакували позиції української армії. Ворожа кіннота прорвала фронт і вдерлась в українське загілля. З'єднання армії УНР почали відступати. За півтора тижня більшовики захопили майже все Поділля. 21 листопада уряд, державні установи й армія УНР перейшли через Збруч на територію Польщі, де й були інтерновані.

Ці події стали для М.Капустянського зайвим доказом підступності польського союзника. З гіркої науки, яку тоді дістали українці, потріб-

но було, на його думку, зробити відповідний висновок. Згодом він так писав про це: „... 1920 рік дає нам дуже повчальну науку, що не є можливо спиратися на Польщу в боротьбі з Росією... *Поляки й червона Москва, порозумівшись між собою, любесенько поділили українські землі...* Ми можемо переконатися, що опертя на Польщу і спілка з нею, крім шкоди, нічого не дадуть українському народові... Опертя на Польщу не може дати жодних виглядів для української справи, а навпаки, її руйнує. Москва, червона чи біла, стремить до побороення незалежної Української держави. А під тиском української небезпеки поляки й Москва шукають між собою порозуміння для поділу українських земель”⁸².

Листопадова трагедія 1920 р. фактично означала завершення регулярної збройної боротьби за незалежність України. Багатьох її учасників, у тому числі й генерала М.Капустянського, попереду чекали лише табори для інтернованих та еміграція.

Капустянський потрапив до табору інтернованих у Каліші. Як відомо, уряд УНР і військово командування в умовах інтернування прагнули передусім зберегти армію – для майбутньої збройної боротьби проти більшовиків. Очікувалось, що в Україні незабаром вибухне загальне антибільшовицьке повстання. Тож діяльність вищих військових уста-



Нагороди М.Капустянського.

Знак Українського Комбатанського Хреста. 1940 р.

Пропам'ятна відзнака Української галицької армії – „Галицький Хрест”. 1928 р.

говори не дали сподіваного результату, і представник українського уряду повернувся в Польщу.

Навесні – влітку 1921 р. М.Капустянському довелося тимчасово виконувати обов'язки начальника Генерального штабу, структури якого зазнали тоді значних скорочень⁸⁴. 3-тє генерал-квартирмейстерство він передав полковникові В.Сигареву.

Разом з тим М.Капустянський брав активну участь у житті інтернованого українського вояцтва, займався культурно-освітньою роботою в таборах тощо. У січні 1921 р. став одним з фундаторів Українського військово-історичного товариства⁸⁵. Водночас він завершував військово-історичний альманах

присвячену літній кампанії 1919 р. монографію. І і II частини його праці побачили світ однією книжкою в 1921 р., їх випустила львівська видавнича спілка „Діло”⁸⁶.

На початку літа того року генерал М.Капустянський у супроводі підполковника Низієнка знову на доручення українського уряду відвідав Бухарест. Він приїздив для переговорів у ширшому масштабі, а також з приводу взаємовідносин Румунії з УНР. Оскільки в цей час очікувався виступ Румунії проти більшовиків, то генерал Капустянський мав з'ясувати питання про допомогу Румунії у формуванні українських частин. Про це згадував командувач Південної повстанської групи генерал А.Гулий-Гуленко⁸⁷. М.Капустянський мав зустрічі з міністрами закордонних і військових справ Румунії. Але Бухарест якраз отримав від Москви ноту з протестом проти підтримування Румунією антибільшовицьких організацій. Тому румунські представники припинили переговори. Генерал М.Капустянський мусив від'їхати до Тарнова, де перебував уряд УНР, хоч і сподівався, що невдовзі вдасться відновити перемови. Надія виявилася марною. У жовтні – листопаді 1921 р. відбувся рейд частин української армії на окуповані більшовиками терени України. Це мав бути сигнал до загального повстання. Проте з різних причин, попри число 1, 2004 р.



М.Капустянський. 1960 -ті рр.

героїзм козаків і старшин, похід зазнав цілковитої невдачі.

Після остаточної поразки визвольних змагань М.Капустянський віддався культурно-освітній і науковій праці в таборах для інтернованих. Він став співзасновником військово-наукового журналу „Табір”, також викладав на скорочених курсах для підготовки штабних старшин, відкритих наприкінці 1921 р. в Каліші⁸⁸. Він, звичайно, усвідомлював, що в історії України, поділеної окупантами, починалася нова доба, для якої події національно-визвольних змагань були вже традицією.

Кілька десятиліть по тому М.Капустянський з певністю писав: „Визвольна боротьба 1917–1920 років

нов не припинялась і після переходу за Збруч. Генерал М.Капустянський виконував у цей час різноманітні завдання свого керівництва.

Зокрема йому було доручено провадити таємні переговори з представниками румунського уряду, щоб заручитися його підтримкою у підготовці майбутнього антибільшовицького повстання в Україні. У лютому 1921 р. він побував у Румунії⁸³. Проте румунські військові кола досить обережно поставилися до можливої співпраці з урядом УНР. Пере-

не пішла марно, а вона стала колицкою всього сьгоднішнього національного буття”⁸⁹. Тогочасні бурхливі події були визначальними і для його власного життя. Новий життєвий період для нього настав з переїздом 1923 р. до Франції. Попереду була активна участь у громадсько-політичній діяльності української еміграції, в українському націоналістичному русі, самовіддана, до останку служба українській справі.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Ливицький М. Один з маршалів С. Петлюри: (Слово Президента УНР Миколи Ливицького на похороні 24 лютого 1969 року) // Дороговказ. – 1969. – Ч.23 (42). – Січ. – берез. – С. 16, 17; Генерал-полковник Микола Капустянський // Визвольний шлях. – 1969. – Кн.3 (252). – Берез. – С. 382; І.К. Генерал Микола Капустянський // Вісті комбатанта. – 1969. – № 2. – С. 58, 59; Кордуба Ф. Генерал-полковник Микола Капустянський // Там само. – 1969. – №3–4. – С. 16–20; Шумелда Я. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – Мюнхен, 1985 та ін.

² Див.: Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х т. – Львів; Станіславів; Коломия, 1931–1932. – Т. 2. – С.198; Енциклопедія Українознавства: Словникова частина: Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С.957; Довідник з історії України. – Вид. 2-е. – К., 2001. – С. 285 та ін.

³ Див.: Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань:

Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С.33–35; Тинченко Я. Українське офіцерство 1917–1921 рр.: шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – С.108–111.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 26. – Арк. 8 зв.

⁵ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Мюнхен, 1946. – Кн.1 – С.21–26.

⁶ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 26. – Арк. 2, 3.

⁷ Капустянський М. Похід українських армій... – Кн. 1. – С.45, 46.

⁸ Там само. – С.41.

⁹ Там само. – С.40.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.2. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 208. – Арк. 29 зв. – 31.

¹² Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.9.

¹³ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 208. – Арк. 32, 33 зв.; Спр. 55а. – Арк. 8.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 17. – Арк. 93 зв.

¹⁵ Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С.140, 141.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1–2 зв.

¹⁷ Там само. – Спр. 55а. – Арк. 5; Спр. 208. – Арк. 32; Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.1. – С.44.

¹⁸ Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.1. – С.44.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55а. – Арк. 6, 6 зв.

²¹ Там само. – Арк. 5.

²² Там само. – Арк. 9.

²³ Там само. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр. 2. – Арк. 10.

²⁴ Там само. – Арк.10 зв.

²⁵ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 21.

²⁶ Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.1. – С.9.

²⁷ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. – 1939. – Ч. 9. – С.56.

²⁸ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.139.

²⁹ Цікаво, що полковник В.Тютюнник написав у наказі спершу „для керування операціями”, але, жалюючи самолюбовство Є.Коновальця, виправив на „для допомоги керуванням операціями” (ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 26. – Арк. 18).

³⁰ Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.1. – С.84 – 86.

³¹ Там само. – С.109 – 110.

³² ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.3. – Спр. 2. – Арк.13.

³³ Капустянський М. Похід українських армій... – Мюнхен, 1946. – Кн. 2. – С.52.

³⁴ Там само. – С.130.

³⁵ Там само. – С.61.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 12.

³⁷ Там само. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк. 21.

³⁸ Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.2. – С.96.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 3.

⁴⁰ Там само. – Арк. 21.

⁴¹ Там само. – Спр. 5. – Арк. 117.

⁴² Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 року) // Збірник пам’яті Симона Петлюри. – К., 1992. – С.39, 40, 56, 57.

⁴³ Див.: Слалов Я. Матеріали по історії гражданской войны в России: (Операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. – 1922. – № 11. – С.37.

⁴⁴ Ось як змальовував ситуацію сотник Ф.Крушинський, ад’ютант Головного отамана, у своїх записках: „Полк. Сальський, що командував тепер армією, цілковито піддав під вплив полк. Капустянського й окселентував цьому останньому у всіх його висновках про капітуляцію”. Цікаво, що цей абзац є лише у чернетці спогадів Ф.Крушинського. Перекреслений автором, він не потрапив до остаточної редакції їх. Про причини цього можна, звичайно, лише здогадуватись, але нам здається, що вони полягають в усвідомленні автором неправомірності таких звинувачень (Див.: ЦДАГО України. – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 35. – Арк. 263).

- 45 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 32.
- 46 Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції 1917–1923. – Київ; Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 4. – С.267.
- 47 Там само. – С.271.
- 48 Денник Начальної команди Української Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.266.
- 49 Крушинський Ф. Герой української легенди: (Спогади ад'ютанта) // Пам'ять століть. – 1999. – № 3. – С.112.
- 50 ЦДАГО України. – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 111.
- 51 Там само. – Спр. 55а. – Арк. 16.
- 52 Там само. – Арк. 17.
- 53 Там само. – Арк. 13.
- 54 Капустянський М. Похід українських армій... – Кн. 1. – С.4.
- 55 Там само. – С.6.
- 56 Оцінки, що їх дав у своїй праці М.Капустянський, не всім припали до вподоби. Так, Головний отаман С.Петлюра 1922 р. в одному з листів називав їх „скороспілими” (Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С.366).
- 57 Капустянський М. Похід українських армій... – Кн.1. – С.103.
- 58 Шанковський Л. Зазнач. праця. – С.12.
- 59 ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк. 9.
- 60 Там само. – Спр.63. – Арк.10.
- 61 Капустянський М. Славетна Дія під Чорним Островом // Українська стрілецька громада в Канаді, 1928–1938. – Саскатун, 1938. – С.108.
- 62 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 155. – Арк. 36.
- 63 Там само. – Арк. 27.
- 64 Там само.
- 65 Там само. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр.21 – Арк. 10.
- 66 Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.155. – Арк. 26, 26 зв.
- 67 Там само. – Арк. 31.
- 68 Там само. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 11.
- 69 М.Капустянський залишив нам спогади про цю трагедію (Див.: Капустянський М. Славетна Дія під Чорним Островом. – С.107–110). Докладно описуючи перебіг бою, він чогось уважав, що місто атакували частини 1-ї кінної російсько-більшовицької армії С.Будьонного. Насправді ж це була 8-ма червонокозача кінна російсько-більшовицька дивізія. (Див.: Дубинский И., Шевчук Г. Червоное казачество. – К., 1987. – С.154–168).
- 70 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 15.
- 71 Українська революція: Документи 1919–1921 рр. / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1983. – С.170–176.
- 72 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 155. – Арк. 113.
- 73 Там само. – Арк. 47.
- 74 Там само. – Арк. 51.
- 75 Там само. – Арк. 122.
- 76 Там само. – Арк. 139в зв.
- 77 Там само. – Арк. 76.
- 78 Капустянський М. Як ми опинилися за Збручем: (Короткий військовий огляд) // військово-історичний альманах

- Трибуна України. – 1923. – № 5–7. – С.42, 43.
- 79 У Кам'янці-Подільському з М.Капустянським сталася прикра несподіванка. Увечері 24 жовтня, в його відсутність, невідомий злочинець пограбував помешкання, в якому генерал оселився. Загальна сума викрадених грошей та коштовностей становила 120 тис. польських марок, у тому числі й увесь аванс за написаний у зимку 1919–1920 рр. військово-науковий твір. Як виявило слідство, крадіжку вчинив один з найближчих співробітників М.Капустянського хорунжий П.Авраменко. Покарання зловмисника було досить легким – його звільнили з посади в 3-му генерал-квартирмейстерстві й відправили до запасної бригади (Див.: ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.155. – Арк. 344, 395).
- 80 ЦДАВО України. – Там само. – Арк. 274 зв.

- 81 Там само. – Арк. 308–308 зв.
- 82 Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція. – Саскатун, 1936. – С.24, 25.
- 83 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 41
- 84 Там само. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.105. – Арк.147.
- 85 Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 55а. – Арк. 39.
- 86 Там само. – Арк. 44.
- 87 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1040. – Арк. 11.
- 88 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. – Київ; Філадельфія, 1997. – С.55.
- 89 Капустянський М. Похід українських армій... – Кн. 1. – С.3.



Могила М.Капустянського на кладовищі Вальдфідгоф у Мюнхені (Німеччина). Світлина 2000 р.

Ілюстрації з колекції Бібліотеки ім. О.Ольжича (Київ)

СПРАВА ВІЙСЬКОВОГО ПРОКУРОРА Є. ПЕРФІЛЬЄВА

У підвальному приміщенні спецкорпусу Київської тюрми НКВС 2 жовтня 1938 р. обірвалося життя військового прокурора Київського військового округу Євгена Леонідовича Перфільєва.

Це був один з десятків тисяч військовиків, знищених у розпал Великого терору. Уже сама його висока посада, а надто наближеність до репресованого на той час командування округом на чолі з Й.Якіром – за „логікою” тодішніх подій – передумовлювали такий кінець. Та є в цій „звичайній”, як на ті страшні часи, справі одна особливість, навіть виключність: диввійськюрис Є.Перфільєв не тільки розділив долю інших жертв організованих сталінським режимом масових репресій, – він, до свого арешту, як керівник військових прокурорів КВО відкрито намагався запобігти розгортанню репресій в армії, відвернути загибель безневинних людей. Виняткова тоді позиція.

Як відомо, масові репресії щодо вищого командного складу Червоної армії розпочалися з Київського військового округу. Першого удару було завдано в 1936 р., коли співробітники НКВС несподівано заарештували командира 8-ї окремої танкової бригади, однієї з перших у РСЧА, комдива Д. Шмідта й начальника штабу Київської авіаційної бригади комбрига Б. Кузьмичова. Серед заарештованих пізніше були герої громадянської війни комкор С.Туровський і комдив Ю.Саблін. Ці командири стали першими жертвами кривавої „чистки” в Київському військовому окрузі. У командувача округу командарма

І рангу Й.Якіра можливості протидіяти сваволі органів НКВС були дуже обмежені, бо їхні дії підтримував нарком К.Ворошилов, а за ним стояв Й.Сталін¹. Проте і за цих обставин як командувач Й.Якір (до свого відкликання з посади й арешту), так і керівники правоохоронних органів КВО – військовий прокурор диввійськюрис Є.Перфільєв і голова військового трибуналу округу диввійськюрис Г.Кушнірюк – у міру своїх можливостей намагалися відстояти законність в армії, захистити військові кадри.

Військовий прокурор Є.Перфільєв, як добре підготовлений юрист і чесна людина, починаючи з пер-
військово-історичний альманах

ших політичних арештів 1936 р., став аналізувати докази вини заарештованих і дійшов висновку про необґрунтованість звинувачень, що їх висували проти них співробітники НКВС. Він не міг погодитися з принципами діяльності цих органів щодо армії, навальним зростанням безпідставних арештів військово-службовців. Намагаючись не бути причетним до злочинних дій, домагався додержання законності й всебічного та об’єктивного розгляду кримінальних справ у підпорядкованих йому прокуратурах.

Тим часом керівництво Є.Перфільєва вимагало посилювати „більшовицьку пильність”, нещадно боротися з „ворогами народу”. Виконувач обов’язків Головного військового прокурора РСЧА М.Розовський надіслав директиву, якою ставив перед прокурорами завдання рішуче виявляти „найзамаскованіші форми” опору „класового ворога та його агентури”, наголошуючи, що саме цим умінням передусім визначається якість роботи кожного військово-прокурорського органу.

Майже одночасно з цією директивою наприкінці квітня 1937 р. Є.Перфільєв видає для підлеглих йому військових прокурорів КВО власну директиву, в якій вимагає „...покласти край недостатньо серйозному ставленню до питань арешту. Досі ми стикаємося з поглядами працівників НКВС „на всяк випадок заарештувати – легше буде роз-
число 1, 2004 р.



Військовий прокурор КВО диввійськюрис Є. Перфільєв

биратися”. Військові прокурори не дають рішучої відсічі цим настроям, недосить вимогливо ставляться до обґрунтування подань на арешт. Керівництво слідством має виявлятися в забезпеченні всебічного й об’єктивного розслідування. Треба вести рішучу боротьбу з тенденціями працівників НКВС домагатися тільки особистого зізнання звинувачуваних і переоцінювати значення його як доказу провини...”² Копію цього документа він направив М.Розовському, який одразу ж списав її до архіву.

У липні 1937 р. всі партійні комітети, органи НКВС і прокуратури одержали інструкцію, яку підписали

Й.Сталін, нарком внутрішніх справ М.Єжов і Прокурор СРСР А.Вишинський, – „О порядке проведения и масштабы акций по изъятию остатков враждебных классов бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников”. У зв’язку з цим М.Єжов видав сумнозвісний наказ № 00447 про початок 5 серпня 1937 р. операції, яку потрібно було провести за чотири місяці.

Відтак А.Вишинський шифрограмою дав вказівку підлеглим прокурорам по всій країні: „Ознакомтесь в НКВД с оперативным приказом Ежова от 30 июля 1937 года за номером 00447... Соблюдение процессуальных норм и предварительные санкции на арест не требуются”³. Передбачалося розстріляти планово по всій країні майже 76 000 осіб і відправити в табори близько 200 000 осіб⁴.

У липні нарком М.Єжов подав Й.Сталіну список на 138 вищих командирів з пропозицією розглянути його за першою категорією, тобто зазначених осіб розстріляти. Й.Сталін список затвердив. А всього за перші півтора року репресій він особисто затвердив 362 списки на осіб, що підлягали суду Військової колегії Верховного Суду СРСР. Із 44 000 чоловік, що фігурували в цих списках, 39 000 було розстріляно. Такого планового знищення власного офіцерського корпусу світова історія не знала⁵.

У Київському військовому окрузі до розгортання репресій великою мірою спричинився ставленник Й.Сталіна член Військової ради округу корпусний комісар Ю.Щаденко. Прибувши в травні 1937 р. з Москви, він продовжив тут „чистку” командного складу. Невдовзі було усунуто принципального військового прокурора округу, а потім і голову військового трибуналу.

Диввійськюрюриста Є.Перфільєва звільнили з лав Робітничо-селянської Червоної армії й зняли з посади військового прокурора КВО наказом Головного військового прокурора № 98 від 25 червня 1937 р. Того ж дня партійна комісія округу затвердила рішення про виключення його з членів ВКП(б) як „ворога народу”.

А з головою військового трибуналу КВО московський емісар Ю.Щаденко розправився особисто. На початку вересня він викликав до себе Г.Кушнірюка і вчинив йому півторагодинну „розбірку”, після якої той лишився нерухомо лежати на підлозі кабінету. Інфаркт і важкий інсульт на довгі роки виключили Г.Кушнірюка з активного життя⁶.

Дальшу долю Є.Перфільєва вирішив, власне, факт його звільнення з РСЧА і виключення з партії. У наступні кілька місяців органи збирали „докази” його „злочинної діяльності”, вибиваючи їх, зокрема, у заарештованих колег і підлеглих колишнього прокурора. Кримінальну військово-історичний альманах

справу проти Є.Перфільєва працівники НКВС порушили 21 січня 1938 р.⁷ А вже наступного дня на підставі ордеру № 1539 відбувся обшук, а потім арешт Є.Перфільєва в його квартирі № 31 по Георгіївському провулку, 2. Санкціонував арешт свого попередника новопризначений прокурор КВО диввійськюрюрист Колошин.

Як впливає з протоколу обшуку, під час цієї слідчої дії в помешканні, крім дружини, були присутні двірник і співробітник НКВС. До кримінальної справи додали вилучені паспорт, військовий квиток, проїзні квитки, купонні книжки, пенсійну й орденську книжки, орден Червоного Прапора № 4464, годинник з жовтого металу № 167218, каблучку з такого ж металу, іменний портсигар з білого металу й різні фотографії. Одну з кімнат квартири опечатали.

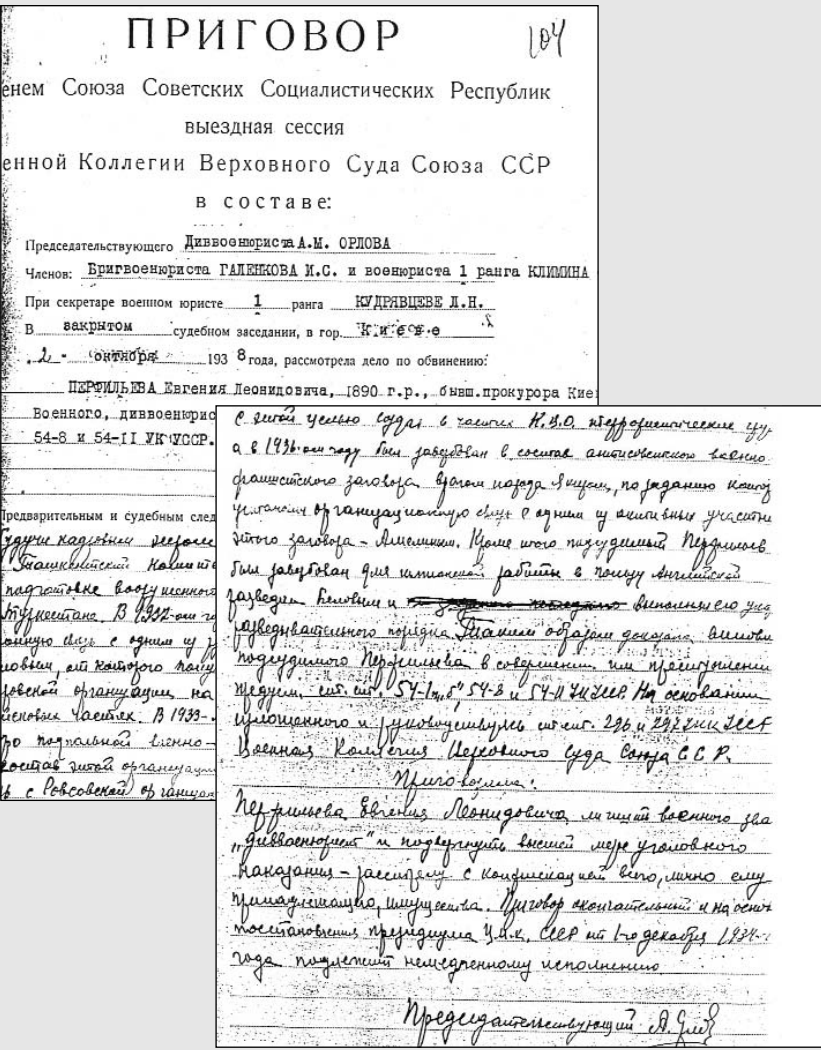
З анкети заарештованого довідуються, що Євген Леонідович Перфільєв, 1890 р.н., уродженець Ленінград, мешканець м. Києва, колишній військовий прокурор Київського військового округу, походить із сім’ї чиновника. До революції служив прапорщиком царської армії, диввійськюрюрист, з незакінченою вищою освітою, мав дружину Белу Йосипівну й сина Володимира, 1924 р.н., учня середньої школи.

Характерно, що молодший лейтенант держбезпеки Токман, який заарештував Є.Перфільєва, вів раніше кримінальні справи підлеглих число 1, 2004 р.

звинуваченого: його заступника бригадвійськюрюриста Я.Шахтена й помічника військового прокурора 7-го кавалерійського корпусу С.Андріанова-Айзеншера. Ще наприкінці 1937 р. їхні справи розглянула виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР. Незважаючи на суперечності в свідченнях і відмову від них підсудних, які твердили, що на допитах їх катували, усіх звинувачених прокурорів засудили до найвищої міри покарання – розстрілу. І хоч ще під час попереднього слідства і на суді Я.Шахтен не раз заявляв, що його змусили обмовити себе і своїх товаришів по службі, що ніяких злочинів вони не вчиняли, – саме на цих неправдивих свідченнях було надалі побудовано звинувачення Є.Перфільєва.

3 березня 1938 р. Токман виніс постанову щодо притягнення диввійськюрюриста Є.Перфільєва як звинуваченого. Прикметно, що в ухвальній частині документа не зазначено прізвища Є.Перфільєва. Очевидно, постанову надрукували заздалегідь, текст звинувачення був стандартний, і слідчий, завантажений штампуванням ідентичних постанов, навіть забув уписати прізвище звинуваченого, бо це не мало для нього значення.

4 березня Є.Перфільєв підписав цей безіменний документ, за яким його звинувачували як члена антирадянської військово-есерівської організації і учасника військово-фашистської змови в РСЧА та вербу-



ванні нових членів до організації, тобто у скоєнні злочинів, передбачених статтями 54–1 „б”, 54–8, 54–11 Кримінального кодексу УРСР.

Після постанови про притягнення як звинуваченого до справи Є.Перфільєва. Втім замість нього

підшито постанову про порушення клопотання щодо продовження терміну утримання його під вартою на один місяць, до 20 липня 1938 р.

Постанову винесено 20 червня, а це свідчить про те, що диввійськюрис Є.Перфільєв далі обстоював свою правоту, і органи попереднього слід- військово-історичний альманах

ства, незважаючи на всі застосовувані протиправні методи, на той час ще не домоглися бажаного результату – визнання ним своєї провини.

А проте в описовій частині постанови зазначалося, що попереднє слідство повністю доводить участь звинуваченого Є.Перфільєва у фашистській змові й співпрацю з есерівським підпіллям. До того ж, співробітник НКВС, який готував цей документ, неправдиво зазначив, що слідство в цій справі закінчено й матеріали передано на розгляд до Військової колегії Верховного Суду СРСР, хоч термін утримання Є.Перфільєва під вартою вже закінчився. Після цього він надіслав клопотання щодо продовження строку утримання звинуваченого під вартою в Київській в'язниці НКВС. Цю постанову і довідку затвердив заступник начальника особливого відділу Київського військового округу старший лейтенант держбезпеки Лютий. Тільки на допитах 23 і 30 липня слідству таки вдалося вибити в Є.Перфільєва „зіння” в злочинах, які він не вчинив.

Справу Є.Перфільєва 2 жовтня 1938 р. розглянула виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР. У вирокі було повторено всі фальшиві звинувачення, які скомпонувало попереднє слідство – про нібито участь диввійськюриса в есерівській підпільній організації і підготовці терористичного акту проти К.Ворошилова, втягненні Й.Які-

ром до антирадянської військово-фашистської змови, шпигунстві на користь англійської розвідки тощо. Присуд – до найвищого заходу кримінального покарання – розстрілу був остаточний і його виконали негайно. Тіло страченого вивезли вночі за Київ і таємно поховали, як і тисячі інших розстріляних у той час „ворогів народу”, неподалік села Биківні на спецділянці НКВС. Є.Перфільєв реабілітований Військовою прокуратурою Київського військового округу в 1956 р.⁸

ПРИМІТКИ

- 1 Докладніше про „розстріляний округ” див.: Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: Історико-документальна оповідь // Київ. – 1989. – №2. – С.140–157.
- 2 Цит. за вид.: Жертвы репрессий. – К., 1993. – С.86.
- 3 Млечин А. КГБ: Председатели органов безопасности: Рассекречены судьбы. – Москва, 2001. – С.149.
- 4 Там само.
- 5 Там само. – С. 165.
- 6 Табачник Д., Розтальний В. Зазнач. праця. – С. 154.
- 7 Тут і далі використано відомості з архівно-кримінальної справи диввійськюриса Є.Л.Перфільєва, що зберігається в Архіві Управління ФСБ РФ по Ленінградській області.
- 8 Київ: жертви репресій. – К., 1999. – Т.2. – С.245.

Ілюстрації до статті див. також на с. 58–59.



*На місці розкопок поховань жертв політичних репресій 1930-х рр.
у Биківнянському лісі. 1989 р.*



Пам'ятник похованим у Биківнянському лісі



*Автор
статті
на відкритті
Музею
Військової
прокуратури
Північного
регіону
України біля
стенда,
присвяченого
Є. Перфі-
льєву.
Київ, 2003 р.*

РАДЯНСЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ВИЗВОЛЕНОМУ КИЄВІ (1943 – поч. 1945 р.)

Після визволення столиці України від німецьких військ перед Управлінням у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (УПВІ НКВС СРСР) у листопаді – грудні 1943 р. постала проблема розміщення значних мас ворожих вояків, узятих у полон. Для концентрації, утримання, а також подальшого трудового використання їх до Києва передислокували Новохопюрський (РРФСР) табір НКВС для військовополонених № 62, що його у вересні 1943 р. з розряду фронтних приймально-пересильних таборів було перетворено на стаціонарний¹. Відповідний наказ НКВС СРСР № 001743 про передислокацію видано вже 13 листопада 1943 р. Місцем нової „прописки” табору НКВС № 62 стали територія й приміщення колишнього німецького концтабору для радянських військовополонених у передмісті Києва Сирці (поблизу сумнозвісного Бабиного Яру). Начальником табору призначено полковника державної безпеки І. Шумського.

Одразу ж стало зрозумілим, що для будови житлового фонду, підприємств і відновлення інфра-

структури столиці будуть потрібні не лише значні кошти та матеріали, а й велика кількість робочих рук. Мобілізація на відбудовчі роботи вцілілого цивільного населення далеко не розв'язувала проблеми кадрів. Тому вже навесні 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР, щоб прискорити відбудовчі роботи в Києві, ухвалила широко використовувати працю військовополонених. Почали з розширення мережі табірних відділень на території Києва та в передмістях. 26 лютого 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00184 „для забезпечення безперешкодного приймання військовополонених від частин Червоної армії” у складі Сирецького табору № 62 організовано табірне відділення в Дарниці з лімітною наповнюваністю 2000 осіб². Для його облаштування використали приміщення колишнього німецького табору для радянських військовополонених. У довідці з цього питання, надісланій у березні того ж року секретареві ЦК КП(б)У О.Коротченку, заступник завідувача відділу промисловості ЦК КП(б)У зауважував: „Перевіркою на місці встановлено, що три будівлі, які збереглися на території табору, являють собою військово-історичний альманах

цегляні корпуси складського типу з бетонованою підлогою без перегородок і опалення ... Усі три будинки німці переобладнали для утримання військовополонених, а територію оточили спеціальною дрютяною огорожею... У зв'язку з потребою організації табору для утримання спецконтингенту, вважаю доцільним передати приміщення колишнього німецького табору в районі Дарниці НКВС УРСР”³.

З розширенням відбудовчих робіт і прибуттям нових контингентів військовополонених мережа відділень Сирецького табору № 62 і далі зростала. У березні проміжний табір для військовополонених № 163, що містився в районі Білої Церкви, реорганізовано у відділення № 24. Згодом його перемістили до Василькова. 3 липня список відділень табору поповнився черговим режимним об'єктом – відділення № 3 (з лімітною наповнюваністю 600 осіб) з'явилося при Київському шкіряному заводі. Крім того, відділення № 2 передислокували з Василькова на завод № 512 столиці України⁵.

Окремі, збережені в архівних теках НКВС, документи свідчать про реалії початкового періоду існування табірної управління № 62 та його діяльність. Так, у березні 1944 р. табір інспектувала комісія НКВС УРСР. Перевірка встановила тоді численні порушення, серед них: брак належного обліку й звітності по табірному господарству, антисанітарні умови на кухні, число 1, 2004 р.

в їдальні, табірній пекарні та підсобних приміщеннях, відсутність підвальних приміщень для зберігання харчових продуктів. Зазначимо, що комісія не перевіряла умов розміщення й утримання „мешканців” табірних бараків, інакше б її висновки були набагато гострішими. Цього ж разу „оргвисновки” керівництва республіканського НКВС обмежилися вказівкою виправити „недоліки” до 30 травня 1944 р.⁶

Влітку на „господарство” Сирецького табору чекала масштабна реорганізація, пов'язана передусім з розширенням сфери визиску праці військовополонених. Так, 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00877 центральне управління табору переводили з передмістя до Києва, лімітна чисельність контингенту збільшувалася до 18500 військовополонених, а склад табірних відділень поповнювали вісім новостворених режимних об'єктів (№ 4 – 11) загальною лімітною наповнюваністю 14500 осіб⁷. Про конкретні підстави такої бурхливої організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови РНК УРСР № 1102/0039сс від 29 серпня 1944 р. У ній зокрема йшлося про потребу залучити до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. За рішенням уряду полонених передавали в розпорядження Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 з них мали бути використані на відбудові урядових об'єктів, готелів і Київського

університету ім. Т. Шевченка, 4500 – Хрещатика, а 500 – на реконструкції таких промислових об'єктів, як Інститут електрозварювання та машинно-прокатна база⁸.

Масштабні відбудовчі плани господарських інстанцій враховували реальні можливості НКВС задовольнити потребу в робочій силі, використавши військовополонених. Перед 16 серпня 1944 р. до Києва ешелонами з фронтів доправили близько 37000 військовополонених. Наступного дня їх провели містом, влаштувавши таким чином акцію, подібну до тієї, що відбулася перед цим у Москві. Потім бранців потягами відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова й Миколаєва. 7500 військовополонених НКВС залишив для використання в Києві⁹. Саме цей „трудовий контингент” і мали розмістити в новостворюваних табірних відділеннях. Як видно з листа наркома житлового цивільного будівництва до М.Хрущова, на 21 вересня було закінчено обладнання розрахованого на 2500 бранців табірної відділення в приміщенні лазні на вул. Великій Житомирській. Тоді ж розпочато облаштування ще двох режимних об'єктів для утримання військовополонених – у приміщенні міського ломбарду (на 2000 осіб) і на території Михайлівського монастиря (лімітна чисельність 1500 осіб)¹⁰.

6 вересня з метою використання військовополонених на будівництві житла для працівників НКДБ

УРСР і Управління військового постачання НКВС Київського округу в складі табору № 62 організовано відділення № 12, розраховане на утримання 1500 військовополонених¹¹. 18 вересня наказом № 001171 НКВС СРСР санкціонує створення табірної відділення № 13 при Дарницькому вагоноремонтному заводі (ліміт 1000 осіб)¹². Для використання військовополонених на відбудові Київського артилерійського училища й Київської ТЕЦ облаштовано табірне відділення № 14 на 1000 військовополонених¹³. Організація нових відділень табору № 62 тривала навіть серед зими. Так, за наказами НКВС СРСР № 001497 – 001498 від 15 грудня створювалися два нові режимні об'єкти: табірне відділення № 16 – на 500 осіб (для утримання військовополонених, які працювали на відбудові комплексу споруд АН УРСР) і № 17 – на 1000 осіб (при київському заводі „Більшовик”)¹⁴. Отже, на початок 1945 р. в складі табірної управління стаціонарного табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 у м. Києві, налічувалося 17 табірних відділень загальною лімітною наповнюваністю понад 22000 осіб. Проте реальна кількість військовополонених у цих таборах була значно меншою. За даними НКВС, станом на 20 лютого 1945 р. в цьому таборі та його відділеннях утримувано 14431 військовополоненого, а на 10 квітня того ж року – ще менше: 12797 бранців¹⁵.

Таблиця 1. Табірні відділення Управління табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 (станом на 1.01.1945 р.)¹⁶

Пор. №	Номер табірної відділення	Розміщення	Ліміт (осіб)	Дата організації
1.	1	Дарниця (передмістя Києва)	2000	26.02.1944
2.	2	Васильків (Київська обл.)	(Немає даних)	4.03.1944
	2	Завод № 512 (м. Київ)	(Немає даних)	3.07.1944
3.	3	Держшкірзавод № 6 (м. Київ)	600	3.07.1944
4.	4	Сирець (передмістя Києва)	4000	21.07.1944
5.	5	Упр. буд.-ва урядових будівель	2500	21.07.1944
6.	6	Трест „Хрещатикбуд”	2500	21.07.1944
7.	7	Трест „Хрещатикбуд”	2000	21.07.1944
8.	8	Гідробуд	1000	21.07.1944
9.	9	ОБМТ-305 НКЖЦБ УРСР	1000	21.07.1944
10.	10	Завод ім. Лепсе (м. Київ)	1000	21.07.1944
11.	11	„М'ясохолодпром” (м. Київ)	500	21.07.1944
12.	12	НКВС і НКДБ УРСР	1500	6.09.1944
13.	13	Дарницький ВРЗ	1000	18.09.1944
14.	14	Аргучилище, ТЕЦ (м. Київ)	1000	21.10.1944
15.	15	с-ще Святошин (м. Київ)	(Немає даних)	1.08.1944
16.	16	АН УРСР	500	15.12.1944
17.	17	Завод „Більшовик” (м. Київ)	1000	15.12.1944

Ці табірні відділення (у листуванні радянського партійно-державного апарату вони дістали назву „гуртожитків для військовополонених”) являли собою нашвидкуруч пристосовані для утримання великої кількості людей, обнесені колючим дротом, під постійною охороною приміщення. Звичайно, що про жодні прийнятні умови життя в таких таборах не йшлося. До того ж, їх облаштування затяглося до пізньої осені, і весь цей час військо-

вополонених утримували в непристосованих для проживання, недобудованих холодних приміщеннях. Наприклад, табір для німецьких полонених на території київського міського ломбарду не закінчили облаштовувати ще в листопаді 1944 р.¹⁷

Організацією роботи військовополонених на конкретних об'єктах разом з НКВС займалися й партійно-господарські органи УРСР. Так, бранці, які працювали на реконст-

рукції Хрещатика, перебували в розпорядженні тресту „Хрещатик-буд”. Військовополонені, що відбудували урядові споруди, університет, готелі та промислові об’єкти, були у складі спеціально створених НКВС „особливих будівельно-монтажних частин” (ОБМЧ). Для виконання робіт бранців також об’єднували в „робочі команди”, а на робочих місцях – у бригади. Кількість військовополонених у робочих командах становила 25 – 30 осіб. За кожною з таких груп і бригад було закріплено одного охоронця зі складу конвойних військ НКВС¹⁸. Тривалість робочого дня не була сталою, часто вона залежала від вироб-

Колона німецьких військовополонених на площі Богдана Хмельницького в Києві. 1944 р.



ничих потреб, що визначалися планами керівних інстанцій. Приміром, восени 1944 р. полонених на відбудову Хрещатика виводили і в нічний час. Стосовно цього існувала таємна постанова РНК СРСР¹⁹.

Архівні документи, які ми опрацювали, дають підстави для висновку, що продуктивність праці військовополонених, використовуваних на відбудові зруйнованого господарства столиці України, у початковий період була досить низькою. Скажімо, на 22 вересня 1944 р. з 1100 військовополонених, наявних на той час у київських табірних відділеннях, підпорядкованих Наркомжитлоцивільбуду УРСР, на роботу виходили фактично лише 700 осіб²⁰. Із 4500 бранців, яких було заплановано використовувати на реконструкції Хре-



Конвоювання німецьких військовополонених по Хрещатику. 1944 р.

щатика, на 4 листопада того року працювало лише 550 чоловік, а пересічна продуктивність праці їх, за оцінками радянського господарського керівництва, становила близько 78%²¹.

Низька ефективність роботи військовополонених не могла не турбувати владу. Уже 22 вересня 1944 р. нарком житлово-цивільного будівництва УРСР Ф.Садовський надіслав листа Голові РНК УРСР М.Хрущову, звертаючи його увагу на дуже низький рівень продуктивності праці німецьких полонених, зайнятих на об’єктах міста Києва. Нарком уважав такий стан з використанням трудових ресурсів бранців наслідком „відсутності стимулу до підвищення продуктивності праці, а також поганої організації робочого місця і незадовільного інструктажу

з боку інженерно-технічних працівників будівництва”²². 5 листопада 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР затвердила цілком таємну постанову № 1475/052 „Про використання військовополонених на роботах з реконструкції вулиці Хрещатик”. У документі йшлося про вкрай незадовільне трудове використання військовополонених. Серед основних причин, які, на думку уряду УРСР, гальмували ефективне застосування цієї категорії робочої сили, називалися: брак технічного персоналу, недостатнє забезпечення працівників інструментом, інвентарем і технікою, погана організація щоденного виробничого інструк-

**Полонені
німці
на відбудові
Хрещатика.
1 жовтня
1944 р.**
Світлина
з фондів
Центрального
державного
кінофото-
фоноархіву
ім. Г.С.Пше-
ничного



тажу, замала чисельність конвою для організації охорони під час робіт, неповне використання робочого дня, а також саботаж і масова симуляція хвороб полоненими²³. Урядова постанова вимагала вжити цілу низку заходів для поліпшення, з погляду керівництва УРСР, становища з використанням праці німецьких військовополонених. Передбачалося зокрема: поліпшити технічне керування роботами, виділяючи на кожні 2 бригади (60 полонених) по одному майстру та на кожні чотири бригади (120 осіб) – по одному виконробові; закріпити за майстрами й виконробами постійний склад бригад і запровадити фахову спеціалізацію їх, а також забезпечити військовополонених інструментом та інвентарем. Було поставлено завдання налагодити суворий облік виконуваних полоненими робіт. Для цього щодня

мали складатися і по закінченні робочого дня передаватися адміністрації таборів „Акти про щоденний виробіток військовополонених”. Бранців, які не виконували виробничих норм, мали карати зменшенням продовольчого пайка, погіршенням житлових умов у таборі, „суворим арештом” тощо. Ухвалено було також зобов'язати керівництво тресту „Хрещатикбуд” організувати роботу полонених нічної пори, збільшити штати конвоїрів (до одного охоронця на 20 полонених), а також завершити облаштування таборів. Останнім у цій постанові був пункт, яким суворо заборонялися спільні роботи військовополонених і цивільного населення Києва і ставилася вимога цілком ізолювати військовополонених під час їхньої праці від радянських громадян²⁴. Показовим щодо ставлення влади до військовополонених є такий військово-історичний альманах



факт. 4 листопада 1944 р. через сильний дощ керівництво тресту „Хрещатикбуд” і адміністрація табірних відділень № 6 і 7, виконуючи інструкції НКВС СРСР, зняли військовополонених з роботи на Хрещатику. Це викликало обурення цивільних громадян і військовослужбовців протиповітряної оборони, які, незважаючи на негоду, працювали далі. За два дні, 6 листопада, РНК УРСР затвердив постанову № 1466/051 „Про неприпустимий факт використання військовополонених, що мав місце 4 листопада 1944 р. на Хрещатику”. Цей документ кваліфікував дії господарського й табірного керівництва як „неприпустимо ліберальне ставлення до справи використання військовополонених”. „Оргвисновки” не забарилися й причетні до „інциденту” відповідальні особи дістали суворі догани та попередження²⁵.

Проте найголовнішою причиною низької ефективності праці й високої смертності серед військовополонених (її партійно-господарські органи замовчували) був український фізичний стан мешканців табірних бараків. У 1943 – 1944 рр. більшість військовополонених, доставлених з фронту в тиллові стаціонарні табори, були ослабленими, фізично виснаженими, пораненими й хворими. Ясна річ, на такий „трудовий контингент” режим розраховувати не міг – військовополонених потрібно було лікувати. У зв'язку з цим 21 липня 1944 р. РНК СРСР ухвалила розпорядження, згідно з яким окремі тиллові військові шпиталі, разом з особовим складом і майном, переміщувались у зони дислокації таборів військовополонених для лікування хворих бранців. Саме виконуючи це розпорядження, наркома-

ти оборони й НКВС СРСР у вересні 1944 р. передислокували шпиталь № 1035 із м. Мартук (Казахська РСР) до Києва, для лікування військовополонених табору № 62²⁶. Попри вжиті керівництвом НКВС термінові заходи щодо поліпшення фізичного стану військовополонених смертність їх упродовж 1944 р. залишалася високою. Особливо зросла вона взимку 1944/45 р. Так, за даними НКВС, у січні 1945 р. в табірних відділеннях київського табору № 62 померло 1167 полонених, а за 20 днів лютого – 605. Це становило близько 8% загальної чисельності контингенту²⁷.

Підбиваючи підсумки, треба відзначити, що організація НКВС СРСР стаціонарного табору для військовополонених у Києві (як і його першого табірної відділення в Дарниці) була зумовлена суто внутрішніми потребами ефективного функціонування радянської системи полонення і евакуації військовополонених з прифронтової зони в глибокий тил. Лише згодом, коли фронт відступив на Захід, а справа повоєнної відбудови стала першочерговою, табірні мережа розширювалася виключно для задоволення потреб міського господарства в робочій силі. Як свідчать архівні документи, масово застосувати працю в'язнів київських таборів військовополонених почали влітку 1944 р. Саме з цією метою НКВС

СРСР став інтенсивно організовувати нові табірні відділення в Києві та передмістях. На той час для радянського керівництва України було вже очевидним, що без залучення трудових ресурсів військовополонених компенсувати наявний у період війни дефіцит робочих рук буде надзвичайно важко. З самого початку працю військовополонених використовували в найрізноманітніших сферах – у будівництві, на підприємствах важкої, легкої і харчової промисловості, в енергетиці й на транспорті. Мешканці табірних бараків (а також населення міста) підіймали з руїн Хрещатик, будівлі Київського університету, Академії наук УРСР, державного й комунального житлового фонду тощо. І це був лише початок. У повоєнні роки чисельність військовополонених, залучених до праці в будівництві й на промислових підприємствах столиці України, ще більш зросла.

Визначальним чинником, що зумовив широке трудове використання полонених, став звичний для економіки тоталітарного СРСР принцип примусово-мобілізаційного формування контингентів трудових ресурсів. Щобільше, радянська економіка була не лише адаптованою до використання безоплатної праці в'язнів, а й значною мірою ґрунтувалася на цій праці. Природно, примусова праця не була і не

могла бути ефективною. Однак активні мобілізаційні заходи й політика соціального маневрування в стосунках з військовополоненими, дали змогу режимові використовувати цей потенційно значний резервуар дешевої робочої сили вже в ході війни з Німеччиною.

ПРИМІТКИ

- 1 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 12. – Спр. 205. – Т. 1. – Арк. 265 – 265 зв.
- 2 Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 25. – Арк. 1.
- 3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 982. – Арк. 1, 2.
- 4 ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 32. – Арк. 1.
- 5 Там само. – Прим. 92. – Арк. 1.
- 6 Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 73. – Прим. 13. – Арк. 1, 2.
- 7 Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 116. – Арк. 1, 1зв.
- 8 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 46.
- 9 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 940. – Арк. 12, 18.

- 10 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 46.
- 11 ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123. – Прим. 41. – Арк. 1.
- 12 Там само. – Прим. 52. – Арк. 1, 1зв.
- 13 Там само. – Прим. 70. – Арк. 1.
- 14 Там само. – Прим. 114. – Арк. 1зв.; Прим. 115. – Арк. 1.
- 15 ДАРФ – Ф. 9401. – Оп. 1. – Спр. 2225. – Арк. 91; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 31.
- 16 Таблицю склав автор за даними: ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121, 123.
- 17 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 9.
- 18 Там само. – Арк. 7.
- 19 Там само. – Арк. 9.
- 20 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 46.
- 21 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 7.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 47.
- 23 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 7.
- 24 Там само. – Арк. 8 – 10.
- 25 Там само. – Арк. 5.
- 26 ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123. – Прим. 43. – Арк. 1, 1зв.
- 27 Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Збірка документів / Упор. В. Левикін. – К., 2002. – С. 32.

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ МИКОЛА ЗАБІЛИЙ ЗГАДУЄ

...Закінчилася моя війна в Ефіопії і я повернувся додому. У відпустку, бо два роки воював. Міністр оборони СРСР маршал Радянського Союзу Соколов знав, що я з фронту, він зустрічався зі мною в Ефіопії. І додав мені ще два місяці відпустки, отож я відпочивав п'ять місяців. Уже й набридло. Вряди-годи подзвонював до Головного управління кадрів, кажучи, що треба вже визначитися з місцем дальшої служби.

Пропонували мені різні посади. Першого заступника командувача Далекосхідного військового округу. Я відмовився. Послужив у різних точках СРСР, покомандував на війні, годилося б подумати й про сім'ю. Відмовився й від служби в Приволзькому військовому окрузі, а також від посади начальника штабу Північно-Кавказького. Попросився на прийом до начальника Головного управління кадрів Збройних Сил – заступника міністра оборони СРСР генерала армії Шкадова. І прямо й відверто звернувся до нього, як до батька: „Товаришу генерале! Закордонне відрядження закінчилося, полководцем я не буду. Перед новим призначенням задумався: я з України, сам українець, але жодного

дня не служив там. Хочу послужити на Батьківщині, вдома. Згоден на будь-яку посаду – начальника училища, військового комісара, начальника кафедри”. Він надів окуляри, пробіг очима мій послужний список, тоді подивився на мене, пообіцяв підтримати моє прохання.

Через тиждень мене знову викликали до Москви й повідомили, що в Києві звільнилася посада військового коменданта. – „Ви згодні?” – „З радістю”, – кажу. – „Але без співбесіди з В. Щербицьким на цю посаду міністр оборони не має права призначати. Тож поїдете на розмову з ним”.

Беру відрядження, приїжджаю до Києва. Було це рано-вранці. Місто відразу зачарувало мене. Раніше я ніколи тут не бував, навіть проїздом. Поки їхав автом від залізничного вокзалу до штабу округу, усе дивився й дивився на київські вулиці. У захваті думав, невже мені доведеться служити в цьому місті-красені?

Відрекомендувався командувачеві Київського військового округу генералові армії Герасимову. Розмова тривала кілька хвилин. Пригадую, він здивувався, що я з посади заступника командувача загально-

військово-історичний альманах

військової армії, з посади командувача фронту згодився перейти на посаду військового коменданта. Оселився я в готелі „Червона зірка”. А вже наступного дня викликали на співбесіду.

Заходжу в кабінет Першого секретаря ЦК КПУ. В. Щербицький підводиться, зустрічає мене посеред кімнати, простягає руку. Тоді бере під лікоть і підводить до приставного столика, а сам сідає на своє місце. Розмова тривала недовго, але не була й короткою. Я розповів про себе: де народився, вчився, служив, воював. Він поставив мені кілька питань, а потім захопився й сам почав розказувати, як воював. Моє питання вирішилося – я став військовим комендантом Києва.

Новий, 1983 рік мені надали змогу зустріти з родиною ще на старому місці, в Карелії, а в перші дні січня я вже був у Києві. У військовій комендатурі зустрівся з військовим комендантом генералом І.Лимаренком. Прийняв від нього справи, доповів командувачеві військ округу. 4 січня віддав наказ по комендатурі й військах Київського гарнізону про свій вступ на посаду.

У чому полягають обов'язки військового коменданта? Як офіцер, генерал я командував підрозділами, частинами, з'єднаннями, вирішував питання бойової підготовки, мобілізації, дисципліни, випробування й використання зброї, стрільби, на-



Генерал-лейтенант М.Забілий.
2004 р.

вчання тощо. А чим же тепер я мав займатися?

У комендатурі сформувався чудовий колектив, офіцери були висококваліфіковані, добре знали свою справу. Я не вважав за сором запросити до себе на розмову офіцера чи й прапорщика і розпитати в нього про все в тому чи іншому питанні. Щоб вивчити його досконало і знати, як потрібно діяти. „Твоя посада військового коменданта є військово-політичною посадою”, – сказав мені якийсь один з членів військової ради округу. Військовий комендант забезпечує всі зустрічі й прийоми гостей, заходи на рівні уряду, командування округу, міського керівництва,

зокрема з надання військових оркестрів, почесних варт, організації супроводу, пересування делегацій. Та передусім він відповідає перед військовим командуванням і органами влади за порядок серед військовослужбовців у місті, варту і внутрішню службу в гарнізоні, охорону об'єктів, складів, за службу військової автомобільної інспекції. На комендатуру покладалося також поховання та перепоховання загиблих воїнів, ветеранів Великої Вітчизняної війни. По закінченні служби в Радянській армії до Києва прибувало багато відставників. На жаль, вони невблаганно йшли з життя. На день траплялося до 15 поховань, а пересічно – 8 – 10. Щоразу надавалися почесна варта, оркестр, прапор, салютний взвод, група допомоги. І це треба було робити.

Військовий комендант особисто відповідає за підготування й проведення військових парадів у Києві. Хрещатиком тоді проходили багато тисяч військовиків. До параду залучали всі 9 військових училищ, що були в місті, військові частини з інших округів, регіонів. Усіх прибулих розміщували в казармах, гуртожитках і разом з київськими підрозділами два місяці готували. Як відомо, у ті часи у військових парадах брала участь техніка. Її звозили з усього округу – починаючи з простих гармат і закінчуючи ракетами різного призначення. Техніку та її

обслугу мали десь зосереджувати, десь готувати до показу на головній вулиці столиці Української РСР. Це була дуже складна й відповідальна робота.

Військова комендатура відповідала за проведення республіканських, міських, окружних заходів, відзначення державних свят, історичних подій тощо. Святкування відбувалося врочисто, з участю військових і внесенням бойових прапорів. Люди знали ці ритуали і любили їх. Але мало хто усвідомлював, яка велика підготовча робота передувала тим урочистостям.

Як нині пам'ятаю святкування Дня Радянської армії 23 лютого 1983 р. У палаці „Україна” з доповіддю виступив командувач військ Київського військового округу. У президії – всі члени політбюро, воєначальники, командувачі округів, флоту, авіації. Виголошувалося привітання воїнам Київського гарнізону. Коли внесли прапор, я відчув трепет, особливе піднесення й гордість за Збройні Сили, за солдатів, яких навчав, готував як комендант. Спершу я був у захваті від таких заходів, потім це стало моєю звичною роботою.

Керівники інших країн, іноземні урядові й парламентські делегації за радянських часів прибували, звичайно ж, до Москви. Іноді потім вони відвідували котрись із союзних республік. Коли це була Україна,



*Прем'єр-міністр Великобританії
Марґарет Тетчер кладе вінок
на могилу Невідомого солдата.
Київ, 1990 р.*

нам давали команду – і ми готували роту почесної варті, оркестр, салют, покладення вінків. За нами була й організація феєрверків. По всьому місту стояли потужні установки – салютні точки. Їх треба було охороняти. Чимало військ і міліції виділяли, коли приїздили делегації, на оточення і охорону.

У перші місяці служби спало на думку: ну от, зустріли й цю делегацію, провели черговий захід, нібито все гаразд. Дай Боже дожити до наступного. Тут усе розписано по хвиликах, секундах. Відбувається на очах усіх – президентів, прем'єр-міністрів, інших високих посадовців, світової громадськості.

Як військовому коменданту Києва, мені довелося зустрічатися з керівниками багатьох держав. Певчисло 1, 2004 р.

не, немає такої країни у світі, чий президент або прем'єр-міністр, голова парламенту чи міністр оборони не побували б, надто після проголошення Україною незалежності, в нашій столиці з візитом. Найяскравіше враження справив на мене президент США Білл Клінтон, якого я зустрічав чотири рази. Так само Гельмут Коль – канцлер ФРН, прем'єр-міністр Великобританії Марґарет Тетчер, лідери КНР Лі Пен і КНДР Кім Ір Сен.

Голів держав зустрічають в аеропорту „Бориспіль”, тоді в супроводі ескорту вони приїжджають до Маріїнського палацу. Так прибув і Білл Клінтон. Вишикувалася рота почес-



*Під час візитів в Україну:
Президента США Білла Клінтона. 1995 р.
Канцлера ФРН Гельмута Коля. 1996 р.*



*Зустріч прем'єр-міністра Велико-
британії Дж. Мейджора. 1996 р.*

*Серед військових комендантів семи
держав Європи (у центрі –
мер Відня). Відень, 1995 р.*

ної варти. Він обійшов з нашим президентом роту, привітався, підходить до палацу. Подає мені руку і тисне, не відпускаючи моєї. Здоров'я, спортсмен – навіть як був у Києві, бігав кожного ранку. Отож усе дужче й дужче давить мою долоню й при цьому дивиться мені у вічі. А я у свою чергу не відводжу погляду й тисну його правицю. Потім він відпускає мою руку, сміється – я теж усміхаюся. – „О'кей, генерале”, – поплескав мене по плечу. – „Ну, у вас і комендант”, – сказав нашому президентові. Така зустріч не забудеться.

З керівників радянського періоду в пам'яті як найсимпатичніший лишився Леонід Ілліч Брежнєв. Він армію і любив, і дбав про неї. За його секретарювання не раз підвищували



заробітну плату, а військових поважали, зростав авторитет Збройних Сил. Похитнувся він і почав різко падати тоді, коли ввели війська в Афганістан. Погіршилися справи в „перебудову”. Горбачов багато говорив про армію, але мало робив для неї, дисципліна занепадала, меншав престиж армійської служби. А в незалежній Україні армія відчула неповагу й нехтування своїх потреб. Офіцери почали їздити на службу в цивільному: військову форму одягають уже в частині, час збиратися додому – знімають обмундирування. Немислиме для мене!

Багато разів мені доводилося зустрічатися з головою уряду УРСР Олександром Павловичем Ляшком. Запам'яталося, як десь місяців через два після початку служби в Києві телефонують мені, запрошуючи до Голови Ради Міністрів. Виписав перепустку, заходжу. О.П.Ляшко зустрів мене, вийшовши з-за столу. З перших хвилин спілкування він мені сподобався як людина. Виявився моїм земляком, з Луганщини. Як завжди в таких випадках, я розповів про себе. Олександр Павлович також згадав свої життєві шляхи, як воював танкістом, горів у танку. Зав'язалася розмова. Я все думав: може, він викликав мене, щоб дати якесь завдання чи доручення, а виявилось – щоб познайомитися. Це був людський учинок.

Розмова підходила вже до кінця,

коли О.П.Ляшко запитав: „А як у вас із житлом? Ви маєте сім'ю?” – „Дружина, діти, тесть. Усього п'ятеро. Командувач військ округу, гадаю, надасть квартиру військовому коменданту”. – „Добре”, – каже, а сам натискає кнопку, питає в керуючого справами: „Там є в мене резерв на квартири?” Я все чую, розмовляють бо по селектору. І знову до мене: „Ви маєте час? Зараз поїдете подивитися мої квартири і виберете собі, яка сподобається”. Я попрощався, вийшов. Поїхали на вулицю Суворова. Резервною виявилася квартира якогось міністра, якого забрали до Москви. Я оглянув її: такої не мав у житті. Моя сім'я жила в гарнізонах по лісах, міста й не бачила. Коли привіз дітей до Києва, вони дивувалися: „Тут такі великі будинки!” Так от, коли я побачив це помешкання, то відмовився й оглядати інші: „Це моя квартира”. Відтоді, з легкої руки Олександра Павловича Ляшка, я живу в цій своїй домівці.

Добрим словом згадую і Голову Президії Верховної Ради УРСР Валентину Семенівну Шевченко. Вже коли набув великого досвіду як комендант столиці, з її рук одержав Почесну грамоту Президії Верховної Ради Української РСР. Вручаючи мені цю найвищу нагороду республіки, згадала, що я – генерал бойовий, воював на фронті, що в Києві зразковий порядок завдяки роботі військової комендатури, ав-



торитетові коменданта, зрештою, жартома – що я її сусід (ми живемо в одному будинку).

З-поміж усіх керівників, з ким випало мені працювати, щонайкраща думка склалася в мене про Володимира Васильовича Щербицького. На всі партійно-урядові заходи він прибував останній – після Голови Президії Верховної Ради й Голови Ради Міністрів УРСР. У той момент до нього ніхто не мав права підходити, крім військового коменданта. Мушу сказати, що він звертався до мене тільки на ім'я – Миколо. Я доповідав: „Товаришу Перший секретар ЦК Компартії України! Заходи на честь... свята готові!” Він: „Добре, добре”. Тоді неодмінно розпитає, як у мене вдома, як родина, діти. Підведе привітатися з керівництвом – як завжди, спершу з війсь-

З Першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким. 9 травня 1989 р.

ковими, потім з членами уряду й іншими. Просив мене стежити за часом і нагадати, як почнеться пряма трансляція по радіо і телебаченню. У перші рази я розповідав йому, що він має робити і як поводитися під час виконання того чи іншого ритуалу. А згодом запропонував: „Будь за мною і кажи, що мені робити”. Такий порядок увійшов у практику.

Київський гарнізон був великий і сильний, при потребі ми організували допомогу місту. У сніжну зиму, здається, 1987 р., виділяли щодня до 35 тисяч солдатів очищати залізничні колії від заметів. Та основний тягар ліг тоді на армію у зв'язку з Чорнобильською катастрофою.

Не зітреться в пам'яті 26 квітня



1986 р.: на службу прийшов як завжди, день починався звичайно. Зненацька зателефонував командувач військ округу генерал-полковник Осипов: „Ти що робиш?” – Відповідаю йому. – „Ти знаєш, що вибухнув Чорнобиль?” – „Ні не знаю”. – „Бери своїх солдатів, прапорщиків, офіцерів і їдь. Туди вже рушили війська, там треба давати лад”. Та поїхав спершу я сам. Навіщо везти особовий склад, не розібравшись в обстановці? Був гарний теплий день. Раніше я ніколи не бував у цьому краї. Після Іванкова на дорозі побільшало міліції, постів, за Чорнобилем частішали дороговкази „До реактора”. Зупинився перед реактором за 600 – 700 метрів, над ним літали і щось скидали вертольоти. Вийшов з авто і думаю собі: „Ну, що вони здійняли гвалт!” Тут під’їжджає бетеер

*Президент України Л.Кравчук,
військовий комендант Києва
генерал-лейтенант М.Забілий,
Голова Верховної Ради І.Плющ,
Міністр оборони України
генерал-полковник К.Морозов.
Київ, 1992 р.*

радіохімічної розвідки, з нього вискакує хтось, певне, офіцер, у білому халаті й до мене: „Товаришу генерале, більше п’яти хвилин тут стояти не можна. Це смерть”, і вмить зникає в бетеері. Я похолов. Сів у машину – і на Чорнобиль.

У перші чорнобильські дні панував безлад. Підіймалися по тривозі й прибували батальйони, полки, дивізії. Але завдання ніхто не ставив, військами ніхто не керував. Відносний порядок навели згодом.

На військову комендатуру покладался контроль за військами. Ми організували комендантську служ-

військово-історичний альманах



*Розмова перед парадом з Міністром
оборони України генерал-лейтенантом
О.Кузьмуком.
Київ, 1996 р.*

бу, патрулювання, поставили пости дозиметричного контролю, військової автоінспекції. До кінця року майже кожного дня я бував у Чорнобилі. Три мої „Волги” – в чорнобильських могильниках. Після тих поїздок до них не можна було й підходити. У наступні роки значно менше став їздити в зону.

У серпні 1991 р. я відпочивав разом з родиною в приморському санаторії „Жемчужина”. Там мене застала звістка про путч у Москві. Тоді подумалося: як таке може статися у великій країні, де все чітко регламентовано, розписано, де могутня армія, всесильний КДБ? Я вважав, що Горбачов був не на висоті як ге-

неральний секретар, от і знайшлися люди, які хочуть навести в країні лад. А виявилося, помилився я і в Горбачові, помилився і в тих людях. Те, що сталося, могло призвести до хаосу і громадянської війни.

З санаторію одразу почали відкликати на службу військових – полковників, генералів. Внутрішньо всі ми готувалися до найгіршого. Проте від свого приятеля, тодішнього заступника міністра внутрішніх справ, який відпочивав у санаторії МВС, я знав, що становище в Києві нормальне, військовий стан не запроваджено. Мене ніхто не викликав.

Тим часом усі жили останніми подіями, про них тільки й говорили. Пригадую, я ходив тоді в червоному спортивному костюмі, тож упадав зустрічним в очі. Спускаюся сходами з родиною на пляж – люди озирються, бачать мене й зітхають полегшено: „Хух, військовий комендант тут, значить, у Києві все гаразд”. Українське керівництво правильно оцінило ситуацію і не піддалося вимогам генерала Варенникова запровадити надзвичайний стан. Військові в Україні діяли зважено. Ніхто не подав навіть команди привести війська в стан посиленої бойової готовності. Отже, не викликали в казарми офіцерів, прапорщиків, не видали зброї.

У виборюванні незалежності України військова комендатура Києва участі не брала. Ми стежили за порядком серед військових. Був такий

випадок. Прибігає до мене в кабінет оперативний черговий по комендатурі: „Товаришу генерале, біля входу зібралось дуже багато людей з синьо-жовтими прапорами, вимагають військового коменданта!” Виходжу на ганок і бачу, що весь майдан біля метро „Арсенальна” заповнений велемовною юрбою. Чую вигуки, питання: „Товаришу генерале! Ви стрілятимете в нас, коли ми блокуватимемо Верховну Раду й Раду Міністрів?”

Я звернувся до них українською мовою, і враз галас стих. Запропонував протестувальникам вибрати з-поміж себе групу представників з п'яти-шести осіб і зайти до мене на розмову. У себе в кабінеті я пояснив їм обов'язки військової комендатури – наводити лад серед військових, а не цивільного населення. Але сказав, що коли між вас будуть військово-вослужбовці, які порушуватимуть порядок, я заарештую їх. Втім, скільки в той бурхливий час мітингували, скільки ходили вулицями з транспарантами, закличками, гучномовцями, а жодного такого випадку не сталося. Політичне керівництво, командування вимагали од військових не втручатися в громадсько-політичний рух і цю вимогу вони виконували.

24 серпня 1991 р. проголошено незалежність України, почалося формування її армії, 1 грудня того ж року обрано першого президента країни –

Леоніда Макаровича Кравчука, а я й далі лишався на своїй давній посаді, виконував в основному звичні обов'язки.

В умовах новоутвореної держави, природно, постали й деякі проблеми, пов'язані з моїми обов'язками. Передусім це стосувалося організації офіційних заходів. Л.М. Кравчук звернувся до мене: „Подумай, які нові ритуали зробити. Щоб були українські, національні”. Я, виходячи зі свого досвіду й розуміння справи, подав пропозиції. Більшість їх було прийнято. По суті, ці ритуали виконують і нині під час загальнодержавних урочистостей, на різних святкуваннях.

Нову армію потрібно було одягнути в нову форму. Таке завдання поставив Президент України. А шили зразки офіцерського й генеральського вбрання, приміряючи на мене, військового коменданта Києва. Усі чотири чи п'ять варіантів одностроїв. Прийняли, зрештою, один, який і сьогодні носять у Збройних Силах України. На мою думку, форма українських військовиків – одна з найкращих на всьому пострадянському просторі. Гарна і практична, має чудовий колір. Куртки, ремені, черевики – непогано. У чоботях, може, й вигідно восени, але в черевиках завжди легше і зручніше. Раніше були пілотки, тепер – берети. Від шинелей узагалі відмовилися. Це на краще: солдат у куртці стає рухли-

вішим, почувається впевненіше.

Я служив військовим комендантом Києва до червня 1997 р. Моє тривале, упродовж п'ятнадцяти з половиною років, перебування на цій посаді не має аналогів. Заступаючи на службу взимку 1983 р., я й сам не сподівався, що мені так довго вдасться працювати на цьому місці. Адже одна якась похибка чи необачний крок – і кар'єра могла враз скінчитися.

Моя, специфічна з багатьох поглядів, посада зобов'язувала до граничної стриманості й виваженості у слові й ділі, коректності в поведінці. Вона передбачала знання правил, інструкцій, ритуалу, а водночас – добре розуміння життя й людей, взаємин в армії і країні, стосунків у верхах і багато іншого. Дуже мені допомогли знання і досвід, здобуті під час навчання й попередньої служби. І завжди я пам'ятав правило, якого навчили мене батьки: кожне діло, за яке взявся, робити чесно й добре.

Народився я в 1937 р. в селянській сім'ї у селі Чулаківці Голопристанського району Херсонської області. Перед війною батька взяли до війська, а я з меншим братом залишився з матір'ю. Вона була швачка, то вже якось перебивалися. Батько, слава Богу, повернувся з фронту живий. У колгоспі не схотів залишатися, поїхав на Донбас відбудувати шахти. За ним усією родиною переїхали й ми в селище Михайлівку Ровеньківського району

Ворошиловградської області, на шахту № 28 „Венгерівка”, де батько працював вибійником у лаві. Жили в гуртожитку.

У 1946 – 1947 рр. був голод. Я теж пух з голоду. Мати не пустила мене до школи, пошила торбу і навчила просити: „«Подайте, Христа ради!» Дадуть чи не дадуть – вклонися і йди далі”. Не забувається і не забудеться скільки житиму, як уперше пішов по селу – а ноги попухли – й приніс у торбі трохи хліба, сухарів, картоплі. Мати заплакала, коли виклав на стіл і крізь сльози до мене: „Синку, сьогодні у нас пир?”

Школу я закінчив у 1955 р. Мріяв стати моряком. Разом з однокласником Іваном Чернихом домовився їхати до Владивостока – вступати до вищого мореплавного училища ім. Макарова. Фізично ми були міцні, комісію пройшли успішно. Всі іспити я склав на „добре”, але з математики дістав „трійку” і не пройшов по конкурсу. Товариш мій теж. Що робити? Просимось на розмову до начальника училища. Кажемо: їсти нічого, гроші скінчилися, додому нема як повернутися. – „От що, хлопці, – відповідає, – зарахувати я вас не можу. Конкурс великий, училище відоме. Я влаштую вас у себе кочегарами. Ходитимете на лекції, слухатимете, а наступного року складете іспити і вступите одразу на другий курс”.

Таке нас влаштуувало. Написа-

ли заяву. І тут же дізналися, що легше можна вступити до артилерійського училища в Хабаровську. Сталося так, що завтра вже треба виходити на роботу кочегарами, а ми вже надумали їхати в Хабаровськ. Але ж як дістатися туди?

Їхати можна було тільки потягом Владивосток – Москва. Однак, щоб потрапити принаймні на перон, треба було купити вхідного квитка за один карбованець. От, стоїмо біля огорожі, міліція навкруги, ось-ось поїзд відійде. Машиніст подав сигнал, паротяг зрушив, потроху вже набирає швидкості. Ми перелазимо через огорожу, підбігаємо до вагона. Стрибаємо на приступку – і на дах. Міліціонери свистять у свистки, але ми вже їдемо. Від Владивостока до Хабаровська дорога далека.

Вмостилися ми на вагоні, що був у хвості ешелона. Дим від паротяга підіймається вгору й обкурює нас. Позираємо один на одного – аж почорніли від кіптяви. Уночі холодно, хоч і серпень. Вирішили перебиратися ближче до паротяга, де менше диму. Іван добіжить до кінця вагона, спуститься вниз, перелізе на інший – і знову бігом. А я, довготелесий, – перестрибую, надіючись на свої довгі ноги. Один раз перестрибнув, другий, третій. Але після чергового стрибка не доскочив до наступного вагона, полетів униз і – щастя – повис на металевих поручнях. Іван озиряється – мене немає. Поверта-

ється назад, а я висну, насилу тримаюся, щоб не полетіти під колеса. Товариш в останню мить рятує мене, допомагає вилізти. Я переляканий, далі вже не перебираємось, на цьому вагоні й сидимо. Двічі чи тричі міліція зсаджувала нас. А у Ворошиловську-Уссурійську нас навіть допитували в міліцейському відділку, але перевірили документи й відпустили.

У Хабаровську люди бочилися нас, закіптюжених, чорних. На трамвай – і до Красної Річки. В училище прийняли одразу. У Владивостоці ми склали сім іспитів (про це ми мали довідки), а тут були три екзамени саме з тих предметів, з яких ми вже одержали відмінні оцінки. Нас помили, погодували, обмундирували. Оселили разом із студентами. Я писав і малював, мені доручили оформлювати ленінську кімнату. Іван працював фізично – рив траншеї, прокладав труби, упорядковував територію. Наказом начальника училища генерал-майора Кнідіна з 1 вересня 1955 р. нас зарахували на перший курс, у третю батарею.

Я полюбив свій фах артилериста. Викладачі були чудові – фронтовики, що свої знання і навички в артилерійській справі по кілька років збагачували практично – в боях. Вони могли навчити.

Закінчивши училище, дістав призначення на посаду командира взводу протитанкової артилерії в артиле-

рійському полку мотострілецької дивізії, що стояла в місті Козельську Калузької області. Прослужив там рік і потім дивізію розформовують, а мене призначають командиром взводу Таманської дивізії – колишньої 23-ї гвардійської мотострілецької дивізії ім. Калініна. У ній почалося моє службове зростання: став начальником розвідки дивізіону, командиром батареї. На Всеармійських артилерійських змаганнях 1966 р., відновлених після тривалої перерви, моя батарея здобула третє місце. Командир дивізії генерал Волошин рекомендував мене до вступу в Загальновійськову академію ім. Фрунзе. Але ж я артилерист, носив чорний оксамитовий кашкет. Опирався, проте командир дивізії наполіг. У 1967 р. вступив до академії. Наші курсанти завжди брали участь у парадах, власне, відкривали їх перші, одразу після барабанників. Завдяки високому зросту, добрій фізичній підготовці, стройовій виучці я був напрямним першої коробки академії під час парадного маршу. Навчався на „відмінно” і в 1968 р. мені присвоїли звання майора, а в 1970 р., по закінченні академії, запропонували посаду заступника командира полку на Півночі.

Від Мурманська до Печенги – півторасти кілометрів. Не забудеться перша мандрівка серед ночі. Виїхали автомашиною годині о 10 – 11 вечора. У вересні такої пори в цій

місцевості сяє сонце. Їхали голою тундрою, оминаючи сопки. Скільки оком кинь – ані деревця чи кущика, саме каміння. До Печенги веде асфальтована траса, а звідти ще треба добиратися безпосередньо до місця призначення.

Служба в Заполяр’ї тяжка. Мій 19-й мотострілецький полк 131-ї мотострілецької дивізії стояв між Печенгою і Заполярним. Одна казарма, одна споруда, де був штаб, і житловий будинок для офіцерів. До Печенги – близько 10 кілометрів, до Заполярного – 30. Роками не знімав шапки, шинелі. Це край сильних морозів, великих снігів – до 5 – 6 метрів заввишки. Їдеш по снігу тягачем для піхоти МТЛ БВ або йдеш на лижвах – урівень із телефонними стовпами, між верхівками. Для офіцерів, прапорщиків і надстроевиків один рік служби рахували за півтора, були полуторні оклади. З постачанням і харчуванням проблем не мали.

Як заступник командира полку, я відповідав за бойову підготовку, будівництво полігонів, стрільбищ. Теплої пори скрізь болота, комарі, мошка, холодної – замети. Яюсь у завірюху маршал Бабаджанян підняв наш полк по тривозі, коли командира не було, а я залишився за нього. У полі віяло так, що за 5 метрів нічого не видно. Ми почали організовувати бій, аж маршал запитує, куди наступатимемо. Показую, де



*Родина Забілих:
батько – Євген Миколайович,
мати – Ірина Федорівна,
діти – Микола та Іван.
1948 р.*

*На бойових стрільбах.
Корфовський полігон.
Хабаровськ, 1955 р.*



*1-й курс Хабаровського
артилерійського училища.
1955 р.*



*Бойова артилерійська
стрільба.
Благовіщенський
полігон, 1956 р.*

З братом Іваном. 1956 р.



*Командир протитанкового взводу.
Козельськ, 1956 р.*



ворог, у якому напрямку. Доповідаю про тактичну обстановку. А він мені: „Товаришу майоре! Таж солдати загинуть. Не видно нічого!” Я запропонував йому, щоб бійці взялися за руки й пішли в наступ розгорнутим цепом. Але маршал скомандував: „Відставити!” й розпорядився повертатися в розташування полку. Потім вишикував особовий склад і підбив підсумки: „Те, що ви за таких обставин вирушили по тривозі, – вже „добре”. Те, що вийшли в район ущелини й почали організувати бій – це вже „відмінно”. Тому я ставлю вам тверду гарну оцінку”. От і вся перевірка.

Після неї і комдив, і командувач армії, і командувач військ округу відзначили, що полк виконав покладені на нього завдання. А через деякий час викликав мене командувач 6-ї армії генерал-лейтенант Волошин і запропонував очолити 10-й мотострілецький полк, який стояв у Печензі – місті на березі однойменної річки.

Достроково мені присвоїли звання підполковника і я прийняв полк у складі трьох батальйонів на БМП, танкової роти й артилерійського дивізіону. Почав проводити ротні навчання, ротні навчання з бойовою стрільбою, батальйонні навчання. І тут виявилось, що взимку БМП по кількадеметровому снігу не йдуть. Тільки-но даю команду розгорнути роту чи батальйон у бойовий поря-

док і БМП звертають з дороги, двічі-тричі прокручуються гусениці, машини сідають на черево – і батальйон зупиняється. Що робити? Доповідаю командирові дивізії, звертаюся зі своїми пропозиціями. Адже на 10-й полк покладалося ще й завдання прикривати державний кордон в особливий період війни. А виходило, що взимку полк практично небоєздатний.

Одного разу командувач армії підняв нас по тривозі, розпочалися польові навчання. Ми вийшли в район зосередження, але коли одержали бойове завдання й стали висуватися в умовний район бойових дій, усе розладналося. Найждженим шляхом наші БМП ще якось пересувалися, а звертаємо десь убік – машини зупиняються. Танки мають ширші гусениці, ніж БМП, але в умовах Півночі сніги й для них майже непрохідні. Полк ледве дістав оцінку „задовільно”. Та я зрозумів, що й командування армії і округу також занепокоїлося. Мотострілецькі дивізії і полки на БМП не можна було використовувати в Заполяр’ї. Мабуть, це питання обговорювалося у верхах, бо потім надійшла директива: БМП здати, замість них одержати панцерники-всюдиходи МТЛ БВ. Ці легкі машини-тягачі мають широкі півметрові гусениці й можуть пересуватися по снігу. Проблему було розв’язано.

Взимку 1973 р. командувач військ
військово-історичний альманах

округу генерал-полковник Грибков підняв полк по тривозі, на цих навчаннях стріляли бойовими набоями. Полк виконав усі завдання на оцінку „добре”. За результатами, здобутими навесні 1973 р., 10-й полк було визнано найкращим у Ленінградському військовому окрузі, а за підсумками всього того року – найкращим у Збройних Силах. Полку вручили прапор Міністра оборони СРСР. Мене нагородили орденом „За службу Родине в Вооруженных Силах СССР” третього ступеня, обрали членом Ленінградського обкому партії.

Тоді я вперше попав „у верхи”. Ну що таке командир полку. Навіть не всі й командири дивізії були членами обкому. Пам’ятаю, як обирали першого секретаря. Після звіту виходить на трибуну товариш Романов і каже: „Нам треба обрати першого секретаря Ленінградського обкому партії. Є думка Політбюро ЦК КПРС й особисто Л.І.Брежнєва обрати мене. Хто „за” – прошу піднести руки. Хто проти? Утрималися? Немає. А тепер давайте працювати”. Я був вражений нескромністю людини, що обіймала таку високу посаду.

Наступною сходинкою в моїй військовій кар’єрі стала посада заступника командира 131-ї мотострілецької дивізії. У дивізії 6 полків. Займаючи цю посаду, я майже не був удом. Завжди в полі – на стрільбищі, полігоні, танкодромі.
число 1, 2004 р.

У частинах, підрозділах. У хутряному костюмі, валянках. На Півночі, як співається в пісні, „дванадцять місяців зима, а решта – літо”.

Я чимало навчився, поглибилося моє бачення проблем. Бував на важливих засіданнях, які проводили командувачі військ округу і армії. На них вирішувалися складні тактичні, оперативні завдання, і я, прилучаючись до цієї роботи, почав поновому мислити. Зростав мій рівень військового, офіцера. За відсутності комдива я залишався за нього. Так минуло трохи більше року, і в командування визріла думка послати мене на навчання в Академію Генерального штабу. Про це мене повідомив командувач армії генерал-лейтенант Волошин. Проте невдовзі мене викликав командувач військ округу і від нього несподівано я почув нову пропозицію: очолити дивізію. Звичайно, я погодився.

Командир дивізії – номенклатура ЦК КПРС. Подання роблять командувачі, але кандидатуру затверджує ЦК. Я пройшов співбесіду у військовому відділі Центрального Комітету. Через півтора-два тижні командувач військ округу оголосив, що відповідно до постанови ЦК КПРС і наказу Міністра оборони СРСР маршала Гречка мені достроково присвоєно звання полковника й призначено командиром 64-ї гвардійської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова мотостріле-

*Начальник
розвідки
артилерійського
дивізіону.
Дорогобузький
полігон,
1960 р.*



*На параді
в першій
шерензі
Загально-
військової
академії
ім. Фрунзе.
Москва,
7 листопада
1968 р.*



*На навчаннях у свій день
народження. Гороховецький
полігон, 20 червня 1961 р.*



*Командир гаубичної
батареї. Московська обл.,
Алабано, 1965 р.*



*Заступник
командира
дивізії. Мурман-
ська обл.,
півострів
Середній,
1975 р.*

*Командир дивізії.
Ленінград-
ська обл.,
с-ще Саперне,
1976 р.*



цької дивізії.

Селище Саперне, в якому стояла дивізія, було в лісі. У кількох „хрущовках” жили офіцери, тут же містилися штаб дивізії, мотострілецький полк і ракетний дивізіон. Між розташуваннями полків відстань була від 40 до 80 кілометрів. Дивізія прикривала кордон з Фінляндією по всій його довжині. Щоб побути в кожному полку день, командирів дивізії потрібен тиждень.

Отже я – командир дивізії. Усі мої заступники молодші за мене, деякі командири полків теж. Познаюмився з ними, почав облітати на вертольоті полки, зустрічатися з особовим складом. Дивізія – не полк. У ній багато людей, техніки, є ракетний дивізіон. Командир має право в бойових умовах застосувати ядерну зброю. А це дуже відповідально.

Вважаю, що на той час я вже був підготовлений до цієї високої посади. Взявся за роботу, проводив навчання з полками, ракетним дивізіоном. На основі власного досвіду вдосконалював методику підготовки військ. Командир корпусу почав проводити навчання і зі мною – то з одним полком, то з іншим, то дивізію підійме по тривозі. Усе йшло гаразд. У перший рік під моїм командуванням дивізія показала себе непогано й дістала задовільну оцінку. А вже наступного року за результатами перевірки Генеральної інспекції Збройних Сил СРСР вона

єдина в окрузі одержала оцінку „добре”. Це унікальний випадок за всю мою 43-річну службу у військах.

Мене нагородили орденом „За службу Родине в Вооруженных Силах СССР” другого ступеня, обрали депутатом Ленінградської міської ради. Командував дивізією майже два роки у званні полковника. 14 лютого 1977 р. – цей день запам’ятав назавжди – я засидівся допізна у штабі – готував навчання з двома полками. Обклався посібниками, розгорнув карти. Після 22.00 телефонує командувач військ округу генерал-полковник Сорокін і запитує, чого я ще й досі в службовому кабінеті, а тоді, звертаючись уже офіційно, оголошує: „Указом Голови Ради Міністрів СРСР тов. Косигіна вам присвоєно військове звання генерал” і додає: „Вітаю вас од усієї душі”.

Сиджу за столом і не можу повірити, що я – генерал. Це наче щось неймовірне. Адже я з родини неписьменних селян. Батько навчився читати-писати вже в армії, мати зовсім не знала грамоти. Не тільки в сім’ї – у всьому роду не було військових.

А вранці приходжу на службу й бачу на дверях свого кабінету нову табличку: „Генерал-майор Забілий Микола Євгенович”. Підлабузників багато? Чесно кажучи, я нікого не лаяв, але згодом дізнався, хто це зробив. Виявилось, що дав команду начальнику оперативного відділу дивізії підполковник Приступа. Дізналися

військово-історичний альманах

від зв’язківців уночі. Так я став генералом. Звичайно, легше не стало.

Дивізією командував п’ять з половиною років. Вона була однією з найкращих в окрузі. Набирався досвіду як комдив. Пригадую великі військові навчання з форсуванням річки Вуокси, на які були запрошені військові аташе багатьох країн. Моя дивізія добре виконала поставлені завдання. Коли танки по дну, а бетери по водній поверхні перейшли Вуоксу, до військового аташе Швеції підійшли кореспонденти й поцікавилися його думкою про побачене. Він відповів так: „Ми не воювали з вами вже років триста – з часів Петра I. Я подивися на ці навчання й думаю, що ми не воюватимемо ще триста років”. Усі розсміялися. Невдовзі по тому мене призначили заступником командувача 6-ї загальновійськової армії. Закінчувався 1978 р. Упродовж кількох днів побував і виступив у всіх полках, зустрівся й попрощався з офіцерами. Подякував за службу. Я залишався в окрузі, але переходив в іншу армію. Штаб її стояв у Петрозаводську, дивізії були розгорнуті по всій Півночі – від Норвегії до Фінляндії.

Заступник командувача армії – величина оперативного масштабу. Командувач армії доручав мені проводити навчання з полками і навіть з дивізіями. 1979 р. нашу армію перевіряла Генеральна інспекція

ція, яку очолював тоді маршал Москаленко. План навчань дивізії, що передбачав висадження морського десанту, захоплення плацдарму й розвиток наступу вглиб, розробив я. Аналізуючи результати навчань, маршал Москаленко сказав перед усіма бійцями, офіцерами й генералами, які брали в них участь: завдяки внеску в організацію їх генерала Забілого дивізія одержує оцінку „добре”. Армія дістала задовільну оцінку. А що означало в ті часи „задовільно” від Генеральної інспекції? Те, що офіцери отримували чергові, позачергові, дострокові звання, вищі посади, ордени, медалі. Зважмо при цьому, що за маршала Москаленка підхід Генеральної інспекції до оцінки підготовки військ був суворий.

Ще того ж, 1979 р. мене якось викликали в управління кадрів Ленінградського військового округу, де висловили пропозицію поїхати в закордонне відрядження. Побувати тоді в такому відрядженні було престижно для офіцерів і генералів. Серед іншого це давало змогу поповнити свій сімейний бюджет, подбати про власне помешкання. У нас з жінкою підросли доньки, а жили ми в гарнізонах, що стояли в лісах, у службових квартирах. Я дав згоду. Під час співбесіди у військового відділі ЦК КПРС мені запропонували відрядження до В’єтнаму. Відмовитися я не міг, але й великого

бажання служити у В'єтнамі не виявив. Рішення не було остаточно прийнято, а десь через два тижні розмова повторилася. Цього разу мені нагадали про мій офіцерський, генеральський шлях і досвід командування військами і у зв'язку з цим було заявлено, що мій обов'язок – допомогти Батьківщині вирішити „особливе завдання”. Я запитав, що це означає.

У той час Радянський Союз „прогавив” Сомалі, де розміщувалися бази радянського флоту, який тримав на прицілі 6-й флот США. Звідти ми змушені були піти. Тоді ж в Ефіопії Менгісту Хайле Меріам учинив переворот і проголосив, що поведе свою країну соціалістичним шляхом розвитку. Він пообіцяв надати береги Червоного моря під бази, якщо Радянський Союз допоможе утримати в складі Ефіопії провінцію Еритрею. Боротьбу Еритреї за незалежність спрямовував Національний фронт визволення, точилось справжня війна. США та інші держави допомагали еритрейцям, а СРСР допомагав Ефіопії, її військами командували радянські військові радники.

Першим радником-командувачем був полковник Едуард Хацеташвілі. Я навчався разом з ним в академії, добре знав його. Він загинув за таких обставин: у польоті вертоліт обстріляли із землі з великокаліберного кулемета й одна куля поцілила ко-

мандувача. На місце загиблого прийшов генерал Файдун, але захворів і тепер я мав його замінити на посаді.

Офіційно мене призначено радником командувача Північного фронту. У Москві обійшов усі інстанції, вислухав інструктажі. Мені зробили численні щеплення проти небезпечних африканських хвороб. Я працював над літературою про Ефіопію, її державний лад, збройні сили, сепаратистський рух в Еритреї. Коли ґрунтовно підготувався, мене представили Л.І.Брежневу. Розмова тривала не більше трьох-п'яти хвилин. Леонід Ілліч вийшов з-за столу, пішов мені назустріч, привітався за руку. Був небагатослівний: „Нам потрібна Ефіопія, це стратегічний об'єкт для Радянського Союзу. Бази в Сомалі ми втратили. Ефіопія – єдина можливість утримувати флот на островах і берегах Червоного моря. Я бажаю вам удачі. Ви виконуєте особливе державне завдання”. Гадаю, представили мене Генеральному секретареві задля того, щоб надати значущості моєму призначенню до Ефіопії.

В Аддис-Абебу я відбув у червні 1980 р. – вилетів з Москви перед обідом, а прилетів на світанку наступного дня. Я побачив цю чудову країну, коли світало: округлі соломяні житла, зелені поля, гаї. Зустріли мене в аеропорту й одразу повезли до головного військового радника в Ефіопії генерал-лейтенанта

Чаплигіна. Він запросив мене поговорити разом з ним і розповів про умови й особливості моєї служби: що командуватиму фронтом, що відповідатиму за всі бойові успіхи й неспіхи, що сам розроблятиму плани операцій. До складу Північного фронту входили три загальновійськові армії – загалом 15 дивізій, кожна з яких налічувала від 10 до 12 тисяч бійців. Офіцери служили радниками командирів дивізій, полків, батальйонів, солдати – водіями, зв'язківцями, ремонтували техніку, але участі в бойових діях не брали. Я був підзвітний Міністру оборони й Начальникові Генерального штабу СРСР, а керівництву соціалістичної Ефіопії мав доповідати тільки те, що вважав за потрібне.

Першої ночі не спалося. Усе думав, чи впораюся із завданням, адже це не навчання, а війна, яка до того ж ведеться в дуже специфічних умовах. Треба буде керувати бойовими діями, неминуче гинуть люди... Вранці вилетів до столиці Еритреї Асмари. На аеродромі мене зустрів командувач фронту генерал Файдун з офіцерами. Обійнялися, поцілувалися, автомашиною приїхали до штабу фронту. Асмара – чудове місто на плоскогір'ї, на височині 400 – 600 м над рівнем моря. Тут добрі кліматичні умови – ні спеки, ні холодів. Забудовували місто італійські архітекти.

Територію штабу Північного

фронту оточувала залізобетонна огорожа. Навколо стояли вишки, на них – вартові з кулеметами. Будівля штабу – халупа. У ній оперативне управління фронту, всі служби фронту й тилу, зала для нарад і невелике приміщення для командувача. Коли я зайшов до свого помешкання, найперше впали в око металеві сітки на вікнах знадвору. Поцікавився в генерала Файдуну, навіщо це. – „Щоб не кинули гранату в приміщення”, – пояснив він.

Зібрали офіцерів штабу. Вони жили окремо, в одноповерховому приміщенні, що правило за гуртожиток. Я відрекомендувався, розповів про себе. Потім удвох з генералом Файдуним пообідали. Я привіз з Радянського Союзу оселедці, буханець чорного хліба й пляшку „Російської”. Випили по чарці, закусили. Він усе розповідав про війну, особливості ведення бойових дій у тутешніх умовах.

Наступного ранку разом з ним побували в ефіопському штабі Північного фронту. Їхній командувач фронту генерал Асрат зустрів мене приязно. Розповів про фронт, про деяких командирів. Я зрозумів, що він не має справжньої освіти. Навчючись в Америці, очевидно, більше розважався, ніж студіював науки. Згодом я переконався, що його вишкіл не дотягує й до рівня нашого комбата. Деякі інші командири дивізій, бригад закінчили курси „Вы-

стрел” під Москвою, дехто трохи говорив по-російському. Обміркувавши деякі питання, я запропонував почати обліт військ, щоб ознайомитися з обстановкою не з паперів у кабінеті, а реально на фронті. Втім наступного ранку генерал Файдун почувався дуже зле. Бачу, йому все гіршає. Я зателефонував до генерал-лейтенанта Чаплигіна й доповів, що в принципі ввійшов у курс справ і перебування тут хворого генерала Файдуну надалі не потрібне, його слід негайно забрати звідси й покласти до шпиталю. Головний військовий радник прислав літака й ми відправили хворого до Аддис-Абеби.

Я залишився командувати фронтом. Мав оглянути бойові порядки, розташування військ і вивчити обстановку на місці. Але побував лише в одній армії. Познакомився з командирами дивізій, оглянув КП двох дивізій, побачив цю армію і її солдатів у лахмітті. Увечері, коли повернулися з фронту, мені доповіли, що генерал Файдун помер.

Завчасно для нього придбали квитка на літак, він уже дав був телеграму додому. Але зустріла його дружина в домовині. Це сталося в червні 1980-го. Ми з глибоким жалем сприйняли звістку про смерть нашого бойового товариша, офіцери штабу фронту разом пом’янули його. Він помер від якоїсь тропічної хвороби.

Завважу тут, що мене послали із

Заполяр’я в Африку не тільки тому, що потребували там висококласного професіонала, а й тому, що я був тоді ще порівняно молодою й здоровою людиною. Радянські фахівці в Ефіопії час від часу хворіли на якусь місцеву недугу, від якої хоч якось рятувала тільки ялівцева горілка. Цей дезінфекційний засіб оцінили ще англійці. Спирт, інші види алкоголю не допомагали. Один ефіопський генерал усе допитувався в мене: „Ну що ви за люди такі? Наші тут народилися, вирости, а мруть як мухи. А вас ніщо не бере”. Так, в Ефіопії люди гинули масово, причому від хвороб і голоду не менше ніж від куль на полі бою. В ефіопській армії не було поховальних команд, тож через дві-три години після бою трупи починали розкладатися, і зловісний сморід чути було за багато кілометрів. Орли-стервятники безкарно бенкетували на побойовищах. Панувала антисанітарія. Тяжко було з водою. Привозили її в цистернах, а зберігали в гільзах з-під гарматних набоїв. Вона була гаряча, мала поганий смак і запах. А коли не вистачало її під час бою, доходило до того, що пили і ту, яка збиралася в ступаках від верблюдячих копит. Ці крихітні калюжки не випаровувалися в спеку, вони затягувалися якимись водоростями, схожими на нашу ряску. Пили її солдати, пив і я, переносючи ті самі труднощі й знегоди, що й інші. Їли ми радянські

харчі – консерви, які постачали з Союзу. Місцева їжа нам зовсім не підходила.

Температура в тіні рідко опускалася нижче від 40 градусів. Удень не воювали. Бої починалися о 4 – 5-й ранку і тривали десь до 11-ї, потім і ми, і ворог ховалися від сонця в окопах, кріївках, норах: ні наступати, ні оборонятися не було сили. Людський організм не витримує такої спеки. У панцерниках годі всидіти: плонеш на броню – шипить. Дехто навіть яєшню смажив. У надвечір’ї, годині о 18 – 19-й, бої відновлювалися і тривали до сутінків. Уночі полювали снайпери.

Радянських фахівців в Ефіопії було близько тисячі чоловік, у моєму підпорядкуванні – 273 самих тільки полковників. Ми носили ефіопську форму, але без знаків розрізнення.

Бойові дії велися в гористій місцевості, ніби в пустелі – саме каміння й пісок. Не було ніякої лінії фронту в класичному розумінні. Групи еритрейців, як привиди, спускалися з гір, захоплювали цілі райони, краї і перетворювали їх на свої опорні пункти. Могли виринути будь-де і будь-коли. Війна йшла зі змінним успіхом, їй не було видно кінця. Бувало, сьогодні цю територію контролюють ефіопи, а завтра її вже захопили еритрейці. Ефіопами командуємо ми, еритрейцями – західні радники. Бойові дії велися завжди: хтось наступав, хтось відступав. Але якихось вагомих, визначальних результатів жодна сторона не домогалася.

Як професійний військовий, я розумів, що ефіопська армія цілковито неспроможна. Непідготовленість у військовій справі не тільки солдатів, а й офіцерів просто вражала мене. Хоч як старанно працювали радянські спеціалісти, радники, хоч яка сучасна зброя надходила, ненавчненість особового складу зводила все нанівець. З учорашнього затурканого селянина неможливо одразу підготувати бійця. Офіцери не мали належної тактичної підготовки. Часто підводила організація керування і взаємодії. Багато хто не вмів застосовувати зброю відповідно до ситуації. Навіть найкращі з солдатів, яких призначали командувати взводом чи ротой, не вмели орієнтуватися по карті, позначати на ній обстановку. Невідповідний був рівень морально-ідеологічного виховання вояків. Траплялося, підрозділи, розгубившись, покидали бойові позиції, і наші хлопці, радники, мусили, стріляючи вгору, переймати й завертати їх.

В еритрейців була жорстка дисципліна, суворі, навіть жорстокі закони. Якщо солдат покидав поле бою без наказу, його одразу розстрілювали. Коли хтось з еритрейців переходив на бік урядових військ, знищували всю його родину. Потрапив до них у полон – відріжуть одне вухо, потім друге, потім вико-

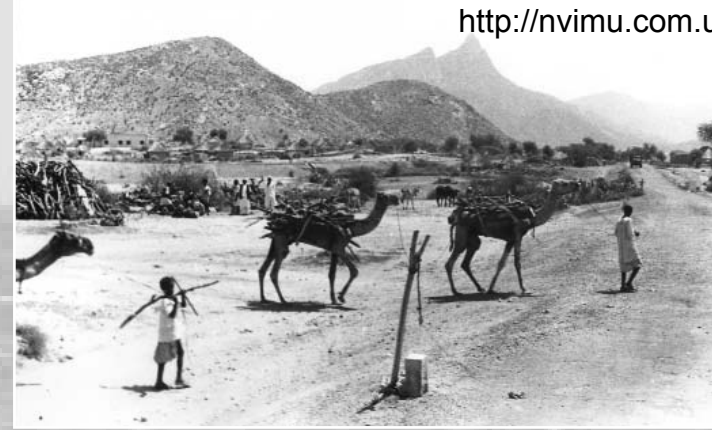
число 1, 2004 р.



*Перед вильотом на фронт.
Еритрея, Альґена, 1981 р.*



*З генералом Асратом (у центрі).
Еритрея, Асмара, 1981 р.*



*В еритрей-
ському селі.
Район
Альґени.
1980 р.*

*З командувачем
однієї з армій
Північного
фронту. Асмара,
1981 р.*



*На святкуванні річниці ефіопської
революції. Асмара, 1981 р.*



*Під час візиту радянських кораблів. Порт Масауа,
жовтень 1980 р.*



*Парад
на честь
здобутої
перемоги.
Аддис-Абеба,
1981 р.*

лють око, далі відрубують руку, ногу, доки не помреш. За голову генерала Забілого давали півмільйона доларів готівкою, а на додачу садибу, будинок, 15 – 20 овець, дві корови, двох ослів, курей і гусей. Тому я ніколи не розлучався з двома пістолями – „Сміт-Вессоном” і маленькою „Береттою”, яку тримав на крайній випадок для себе, щоб не потрапити в полон живим. Їду, скажімо, додому, в штаб – попереду завжди авто з охороною, позаду – теж охорона. Усе це тримало в постійній напрузі. Іноді заходиш до свого помешкання – а на ліжку згорнулася клубком змія. Одного разу прокинувся вночі, хотів вступити у капці – аж чую з долівки загрозливе шипіння... Так воювали, так жили.

У 1982 р. ми проводили операцію „Червона зірка”. Розробляли її на найвищому рівні, за участю Генерального штабу, ставлячи за мету цілковито розгромити сили ворога й визволити всю провінцію. Я завважив на той час вплив секретної інформації з самого штабу фронту, попереджав про це генерала Асрата, президента Менгісту. Коли одного разу під час обіду у вузькому колі натякнув йому, що підозрюю начальника розвідки фронту, він розсміявся: „Ну що ви, товаришу Забілий. Цього не може бути. Він починав зі мною революцію. Я його давно знаю й довіряю йому”. Так

само відреагував і командувач Асрат. Тому я вирішив готуватися до операції за умов щонайсуровішої секретності. Про неї поінформував тільки радянських військових радників і генерала Асрата. Операцію розробляв сам. До самого виходу на задані рубежі ні війська, ні командири дивізій не знали справжньої причини висунення техніки й військ у гори. Для всіх оголошено про планові навчання. Успіх „навчань”, під час яких надійшла команда наступати на реального супротивника, був раптовий і повний: трофеї дісталися багаті, чимало ворожих солдатів удалося взяти в полон. Дістала підтвердження й моя підозра про шпигунство в штабі. Отже, стратегічна операція „Червона зірка” стала вирішальним поєдинком, вона в основному досягла своєї мети – розгрому військ сепаратистів. Хоч знищити їх усі тоді не пощастило. Після мого від'їзду з Ефіопії, за іншого командувача, бої мали вже локальний характер. Ефіопія здобула вихід до моря, військово-морська база стала нашою.

Останні півроку я провів на передовій. Маю ефіопську медаль, якою нагороджують військовиків – від солдата до генерала – за перебування протягом шести місяців на відстані, меншій за гарматний постріл, від ворога. Потрапив і в оточення з загоном. Проривалися, тоді врятувала удача і швидкість реакції:

на якусь мить швидше за ворога натис на спусковий гачок. А коли виходили з оточення, наші, вважаючи, що це підрозділ супротивника, обстріляли з великокаліберних кулеметів. Тоді ми зняли брудну майку з ефіопського солдата, прив'язали її до багнета і виставили як білий прапор: не стріляйте, мовляв. Після того випадку я посивів.

Дивитися смерті у вічі доводилося ще двічі, підриваючись на мінах. Першого разу їхали на американському бетеері „М-113”, другого разу – на танку. В бетеері загинули шестеро з дев'яти чоловік, один зламав хребта, другий утратив ногу. Порівняно легко – синцями й контузією – відбувся тільки я. А в танку загинули троє з шести. Після цього довелося якийсь час ходити на милицях. Було це наприкінці підготувань до операції „Червона зірка”. До шпиталю лягти не міг: зустрічав Міністра оборони СРСР маршала Соколова, який прибув, щоб провести огляд перед операцією. Тоді він наказав відправити мене до шпиталю в Аддис-Абебу. Втім на початку вирішальної операції я знову був у строю.

Я приймав військову присягу і сказав „єсть!”, коли мені наказали їхати до Ефіопії. Звісно, не знав, яка страшна війна ведеться там. Коли підійшов до кінця термін мого відрадження, мені пропонували залишитися, але я не згодився й на хви-

лину. Їхав в аеропорт і не йняв собі віри, що зараз полечу додому. А коли сів у літак і бортпровідниця оголосила рейс до Москви, по обличчю покотилися сльози. Вирвався з пекла живий. Двоє моїх попередників звідти не повернулися живими, а двоє наступників, повернувшись, невдовзі померли.

Тоді всі ми відчували тільки високу відповідальність перед Батьківщиною, перед урядом, партією. Нам і на думку не спадало, що війська Менгісту були окупантами Еритреї, ми вважали, що допомагаємо, звільняємо країну від буржуїв, сепаратистів, які шкодять ефіопському народові. Тепер я розумію, що еритрейці вели національно-визвольну боротьбу, і ми тоді, в тій ганебній війні завдали їм незліченних жертв, ми воювали з народом, який виборював свою незалежність і врешті таки переміг.

Повернення додому було щасливим. Коли я зійшов з трапа літака в Одесі, готовий був стати навколішки, припасти до рідної землі й цілувати її. Тоді в мене визріло бажання просити командування дозволити далі служити на своїй Батьківщині. Мені пощастило – я дістав бажане призначення. Але про мою службу в Україні (від 1991 р. – у складі української армії) я розповів уже на початку.

Записав Олександр НЕЖИВИЙ

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ

ГЛУХІВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ

Серед сотень стародавніх міст України є кілька, священних для кожного українця. Передусім це Київ – „мати городів руських”, далі Галич – столиця королівства, потім Чигирин, Батурин і Глухів – три гетьманські столиці, які підхопили естафету української державності в XVII – XVIII ст. Розмірковуючи над їхньою долею, відкриваємо просту істину: наша, як тепер модно казати, „молода незалежна держава” насправді має цілком поважний вік, бо з’явилася вона не 1991-го і навіть не 1917 р., а набагато давніше, і згадані міста Західної, Центральної і Східної України, попри всі історичні катаклізми, берегли й передавали наступним поколінням українців тисячолітні державницькі традиції.

Сучасний Глухів – це невелике місто обласного підпорядкування, райцентр Сумської області. Водночас це одне з найвизначніших історичних міст України, столиця Гетьманщини протягом майже цілого XVIII ст. Тому вивчення процесів його містобудівної еволюції, зокре-

ма системи фортифікації, становить чималий інтерес. Без з’ясування кількох ключових моментів історії глухівських фортифікацій годі й думати про наукову історію українського містобудування.

Глухів лежить серед типового поліського ландшафту на рівнині, по якій протікає річка Есмань, що впадає в Клевень – лівий доплив Сейму. Есмань поділяє місто на дві половини – низовинну правобережну, де розкинулись передмістя Веригин, Синявка й Усівка, і підвищену на 15 – 20 м лівобережну з розташованими тут історичним центром і передмістями Білополівкою, Красною Гіркою і Новою Греблею. Підвищений корінний лівий берег Есмані порізаний ярами, по яких у давнину протікали річечки й струмки.

У межах теперішнього середмістя вирізняються дві ділянки з дуже характерним – з фортифікаційної точки зору – рельєфом: перша з них – це положистий мисоподібний виступ плато поблизу Київської брами, біля перетину вулиць

Валової і Радянської; другий – високий мис при впадінні струмка Починок (який ще називали Нетечею, або Малотечею) в Есмань. Такі місця за часів Київської Русі часто обирали для розташування укріплених осередків міст – дитинців. Низька заболочена заплава Есмані завширшки близько півкілометра. У повільно надовго заливала вода, річка раз у раз змінювала річище, утворюючи старики, озера, острови. Отже, правобережжя було місцевістю, у цілому несприятливою для оселення, а поготів для оборони.

Донедавна питання про заснування міста і його розвиток у найдавнішу добу були вельми дискусійними. Хоч перша літописна згадка Глухова датується 1152 р., проте той Глухів у жодному з літописних списків не названо „городом”. А це – підстава для сумніву: чи не йдеться просто про якесь урочище? Другий привід для сумнівів – локалізація літописного Глухова. Адже літопис ніде не вказує на його розміщення. А в напрямку від сучасного Глухова до Курська, здебільшого на теренах Російської Федерації, є чимало топонімів з коренем „глух” – Глушець, Глушково тощо. Чи не варто пошукати літописного Глухова десь під Курськом або й далі, у глибині Росії?

Відповіді на ці питання археологам почастило дістати тільки 1992 р. число 1, 2004 р.

в результаті розкопів, проведених археологічною експедицією Глухівського міськвиконкому й Сумського обласного відділення Українського фонду культури під керівництвом В.Звагельського та В.Приймака (науковий консультант д-р іст. наук О.Моця)¹.

До того часу Глухів з археологічного погляду майже не вивчали. Щоправда, обстеження глухівської околиці давало матеріал для дуже цікавих висновків. Навколо міста виявлено 17 сіверянських і давньоруських городищ. Розміщені вони так, щоб з різних напрямків заступати шлях до центрального поселення – теперішнього Глухова. Це – городища в селі Пустогороді, між селами Товстодубовим і Бачевськом та Ястребщиною і Улановим, коло сіл Сваркового, Городища, Ярославця, Обложків. З-поміж цих городищ виділяються парні, що лежать обабіч автошляху Київ – Москва недалеко від сучасного кордону з Росією. На Лівобережжі такі парні комплекси відомі тільки в прикордонні, де межували землі слов’ян-хліборобів і степові кочовища. Глухівщина не належала до таких прикордонних теренів і появу тут парних городищ можна пояснити тільки одним: конечною потребою захисту Чернігово-Сіверщини від експансії суздальських князів. За цю версію промовляє факт, що його встановили



**Збережений вал Глухівської фортеці.
Світлина автора**

археологи: найбільші роботи з укріплення околиці Глухова проведено в XII ст. зі східного й особливо північно-східного напрямків.

Після безуспішних спроб віднайти сліди давньоруського „города” в районі Київської брами археологи звернули свій погляд на мисоподібний останець при впадінні струмка Починок в Есмань. Плани міста XVIII ст. фіксують на цьому місці щось дуже схоже на овальне обрисом городище з широким ровом з напільного боку. 1991 р. неподалік цього місця археологи знайшли господарську споруду XII – XIII ст., а далі на схід, на подвір’ї колишньої міської в’язниці, у 1992 р.

вийшли на потужний культурний шар XII – XIII ст. Речові знахідки виразно засвідчили міський характер поселення. Аналогічний культурний шар виявлено в центральному міському сквері й на передмісті Красна Гірка. Нині вже немає сумнівів щодо локалізації дитинця Глухова Княжої доби на мисоподібному останці, а давньоруського посаду чи селища – на території сучасного історичного середмістя².

Зібрані археологами відомості дають змогу, по-перше, надійно локалізувати давньоруський Глухів, ототожнивши його з однойменним сучасним містом, а властиво – з його історичним центром; по-друге, зробити припущення про дводільність структури стародавнього Глу-

хова (дитинець – на мисовому городищі, посад – на плато далі на схід, у межах сучасного середмістя). Докладніше про тогочасну систему укріплень Глухова нам поки що нічого невідомо.

Коли ж міг бути заснований Глухів? Видатний археолог та історик Дмитро Самоквасов уважав, що виникнення протоміських поселень у сточищах річок Десни і Сейму пов’язане з обороною сіверян від експансії Хозарського каганату, яка посилилася у VIII ст. Кількість міст і фортець у цьому краї різко зросла під кінець X ст., коли великий князь київський Володимир Святославич почав масово будувати городи по Десні, Остру, Трубежу, Сулі й Стугні. Літописну статтю про цю грандіозну містобудівну акцію вміщено під 988 роком, проте вона дає узагальнену оцінку довготривалої діяльності князя. Саме тими часами датують заснування тутешніх городів – Новгород-Сіверського, Путивля, Ромна, Лубен та інших. Отже й заснування Глухова можна пов’язати з містобудівною діяльністю князя Володимира Святославича 990-х рр.³

Після 1152 року Глухів ще двічі згадується в давніх літописах. Аналіз цих звісток дає підстави твердити, що місто входило до Новгород-Сіверського князівства Чернігівської землі і не було зруйноване монголо-

татами в 1239 р. Давній Глухів загинув значно пізніше, 1352 р., коли в Сіверщину із Західної Європи була занесена чума. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів зник на 280 років.

Відродженню міста сприяла військово-політична ситуація, що склалася на Лівобережжі після Деулінського перемир’я й „Вічного миру” 1634 р. між Польсько-Литовською Річчю Посполитою і Московським царством. Тоді східна Сіверщина стала польсько-московським прикордонням, де уряд Речі Посполитої став засновувати нові фортеці (Конотоп, Кролевець) і відроджувати запуслі. Глухів під назвою „містечко Новий Острог” відновив близько 1635 р. на „стародавньому городищі” один з найбільших польських магнатів Олександр Пісочинський – староста Новгород-Сіверський. Новий Острог став центром округи Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства. У 1640-х рр. місто вже згадується під первісною назвою – Глухів. Як показують карти французького військового інженера Г.-Л. де Боплана 1650 р., у ті часи Глухів займав тільки лівий берег Есмані. На правому березі річки показано Веригин як цілком самостійне поселення⁴.

З початком Хмельниччини Глухів став сотенним містом Ніжинського полку. 1654 р. московська ад-

міністрація в „Росписи перечневої” зафіксувала тут 830 козаків і міщан. Виходячи з цього, загальну кількість населення тодішнього Глухова можна визначити в межах 5 тис. чоловік. Принагідно зазначимо, що, згідно з тією ж таки „Росписью”, Полтава, Батурин, Конотоп, Бахмач, Новгород-Сіверський мали значно більше населення, ніж Глухів. Зате Глухів був дуже потужною стратегічною фортецею⁵.

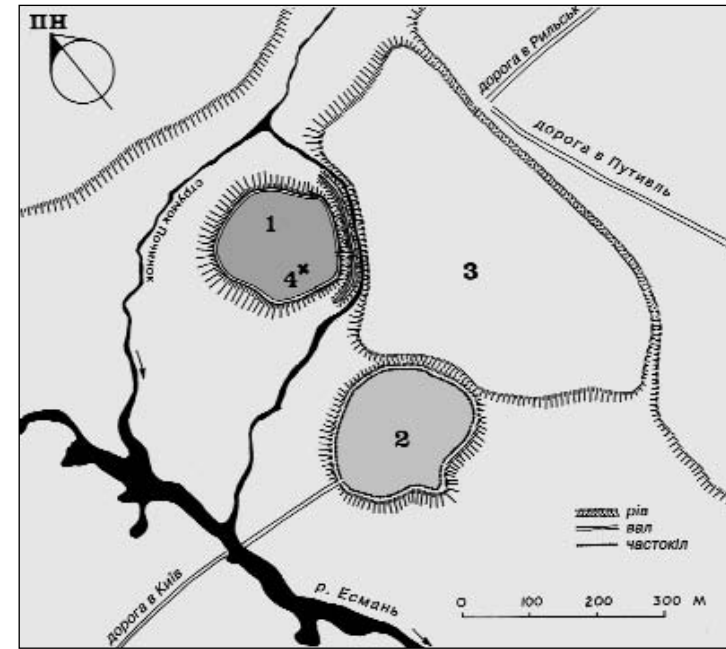
1654 р. московська влада не лише переписувала людиність, а й пильно взялася за ревізію українських фортець. Відповідно до московської адміністративної традиції описували їх точно й докладно. Про Глухів у „Росписи” сказано: „а город Глухов стоит меж речки Усмани на острову”. Це дуже дивне визначення, коли зважити на вищеописану міську топографію. Адже жоден з островів у заболоченій заплаві Есмані не придатний для оселення і оборони. Далі з'ясовується, що укріплення Глухова мали складну багатодільну структуру: замок, який московити назвали „земляним городом”, був оточений земляним валом і відокремлювався від решти плато двома ровами. Крім того, як згадується в документі, „... подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани”⁶. Отже, існувало ще й друге укріплене ядро міста, поряд із замком. Обо-

ронна огорожа панського двору була потужнішою від замкової: тут зафіксовано сухий рив, огорожений частоколом і частиком, та земляний вал із дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт. Далі на схід від цих укріплених осередків на плато лежала слобода, захищена з напільного боку ровом.

Пам'ятаючи про значну інерційність розвитку містобудівних систем і враховуючи дані картографічних матеріалів XVIII ст., ми локалізували три зазначені вище частини міста. Замок глухівський був там само, де й давньоруський дитинець – на мисовому городищі. Тим більше, що й численні звістки, які походять із XVII ст., стверджують заснування містечка Новий Острог, або Глухів безпосередньо „на старосвітському городищі”.

Якщо уважно придивитися до надзвичайно точного щодо відображення топографії плану Глухова 1776 р.⁷, то легко обрахувати, застосувавши масштабну шкалу, що напівзасипаний рив мисового дитинця-замку, який відокремлював це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину – десь близько 20 сажнів (понад 40 м). За такої ширини він первісно міг бути до 15 м завглибшки. А це означає, що при такій глибині можна було, зважаючи на топографію, легко забезпечити доплив води в замковий рив

військово-історичний альманах



Структура укріплень Глухова в 1654 р.:
1 – замок;
2 – укріплений двір О.Пісочинського;
3 – слобода, оточена ровом;
4 – Михайлівська церква.
Реконструкція автора

зі струмка Нетечі й скидання її в Есмань. Таким чином, замок мав і справді ніби острівне розміщення на березі річки.

Укріплений двір О.Пісочинського лежав трохи далі на південь – там, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом. Тут бачимо й „гору”, зазначену в джерелі 1654 р. Саме тут пізніше, у 1670-х рр., засновано й розбудовано укріплений монастир, у якому згодом з’явилися муровані фортифікації. Отже, з урахуванням інерційності й спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо фортифікаційних систем укріплений двір О.Пісочинського локалізуємо на місці пізнішого оборонного монастиря. Слобода, число 1, 2004 р.

згадана в 1654 р., прилягала до цих двох укріплених осередків з боку плато. Рив, що її захищав, міг бути протрасований лише там, де пізніше проліг східний фронт загально-міських укріплень, позначений на планах XVIII ст.⁸ Це – найкоротша траса перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів. Нашу реконструкцію структури глухівських укріплень 1654 р. показано на схемі.

Така складна тридільна система укріплень забезпечувала неприступність Глухова, що й засвідчила безуспішна облога міста польським військом узимку 1663 р. Восени того року 90-тисячна польська ар-



Гетьман Іван Брюховецький

мія на чолі з самим королем Яном-Казимиром удерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп. Потім король, як пише Самовидець, „простовал под Глухов, місто пограничне, которіе жадною мірою не хотіли ся здати”⁹.

На чолі оборонців Глухова стояв полковник В.Дворецький, що затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залоги, яка складалася з 4000 козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків під командою генерального судді П.Животовського, у Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А.Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя й закрилися в замку. Королівське військо, обсіпавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і

кидати бомби. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти потужним земляним укріпленням, Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи (так звані міни), у які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час утратили понад тисячу вояків. Через п'ять тижнів поляки мушили зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман Іван Брюховецький з козаками. Українське військо перше заатакувало супротивника, вирубивши впень кілька польських хоругв і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький потужно вдарив на поляків і вони кинулись тікати, покинувши в таборі гармати й обоз. Козацький літописець Самійло Величко вважав, що під Глуховом Брюховецький мав більший успіх над поляками, ніж Богдан Хмельницький, бо Хмельницькому жодного разу не вдалося розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

Поляки з-під Глухова відступали на Новгород-Сіверський. На переправі через Десну поблизу села Пивійсько-історичний альманах

рогівки їх ще раз погромили козаки. Із цим відступом пов'язана загадкова загибель видатного козацького проводиря Івана Богуна, активного супротивника спілки з Москвою. Він був під Глуховом як козацький наказний гетьман на боці короля Яна-Казимира. Проте не воював проти своїх, а вів таємні перемови з Іваном Брюховецьким. Згодом про це повідомились поляки й десь на шляху з Глухова до Новгорода-Сіверського І.Богуна розстріляли. Тепер на південній околиці Новгорода-Сіверського – на ймовірному місці загибелі І.Богуна – стоїть пам'ятний хрест.

Яким же чином і коли ця доволі ефективна тридільна фортифікаційна структура перетворилася на ту, яку ми знаємо з планів Глухова XVIII ст.? Адже на цих планах бачимо величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над Есманню.

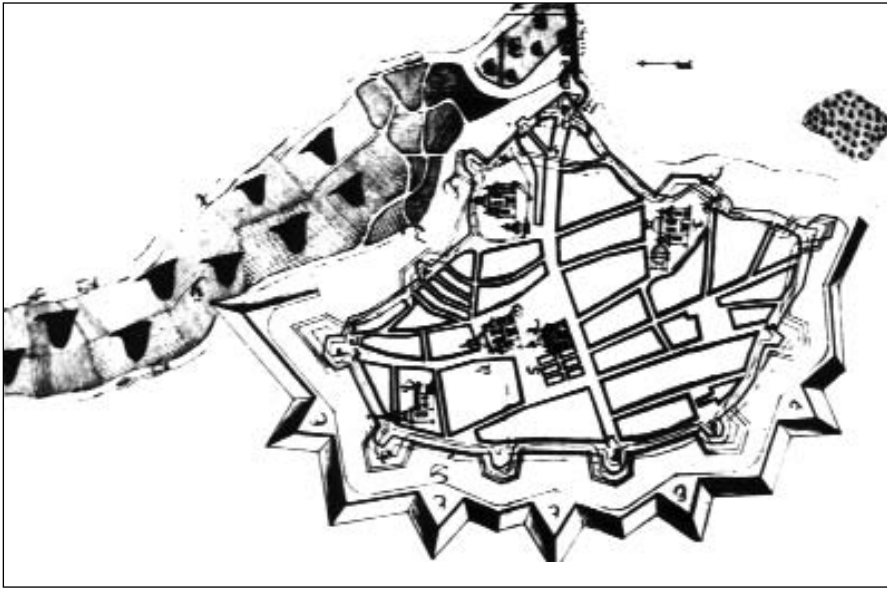
Відповідь дає „Чернігівський літопис”, повідомляючи, що 13 серпня 1685 р. в Глухові згорів старий замок. Після того й спорудили єдину загальноміську лінію укріплень мішаної баштово-бастіонної системи, що складалася із земляного валу, сухого рову й 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При цьому знівелювали вали й рови давніших ліній укріплень, які попали всередину нової фортеці.



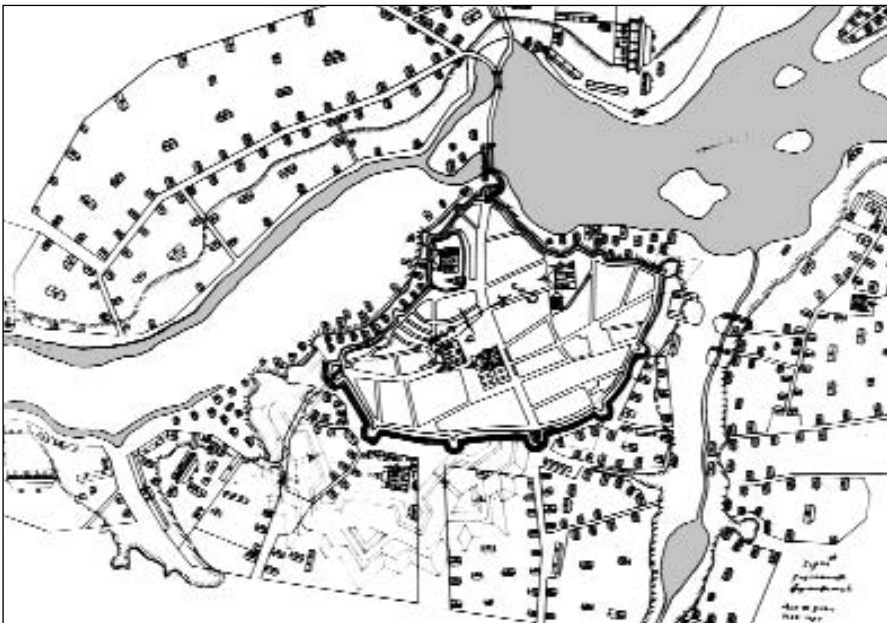
Гармати, вилиті в Глухові. XVII ст.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять дерев'яних рублених брам: Київську із західного боку, Московську – зі східного, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня і безіменну – поблизу Михайлівської церкви¹⁰. Отже, саме в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні¹¹.

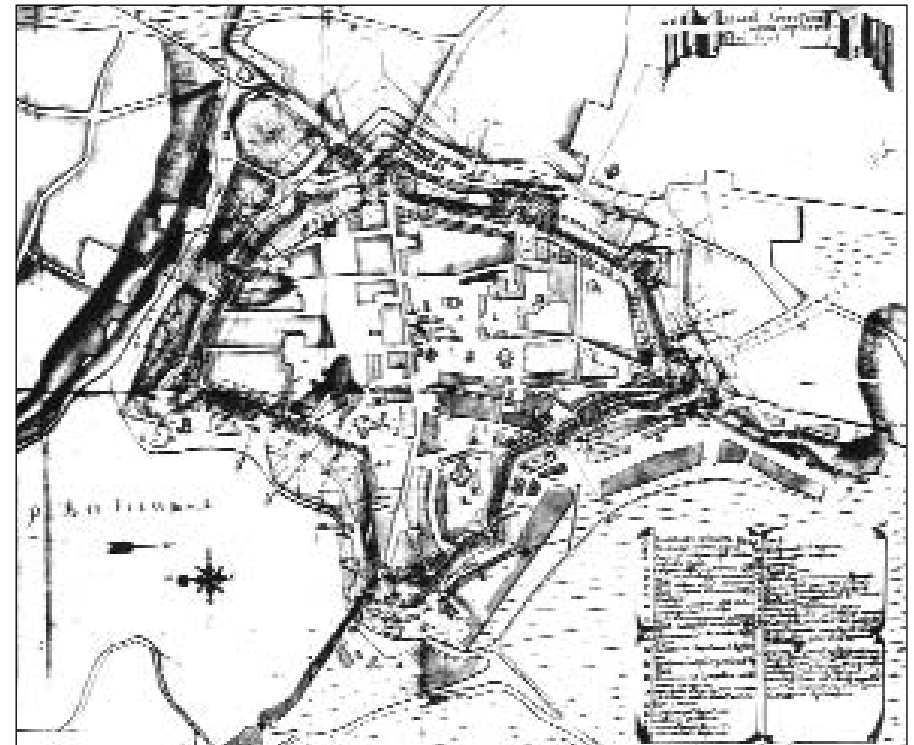
Проте початком нового етапу розбудови міста треба вважати не 1685 р., коли згорів старий глухівський замок, а рік 1670-й, коли вдова купця Марка Кимбари Агафія Юхимівна, в чернецтві Афанасія, заснувала в районі колишнього укріпленого двору пана О.Пісочинського дівочий монастир, освячений спершу як Спасо-Преображенський, а згодом як Успенський. З ним пов'язана по-



*Укріплення центральної частини Глухова.
За планом 1724 р. кондуктора Валлена*



*План Глухова 1724 р.
з проектом реконструкції укріплень*



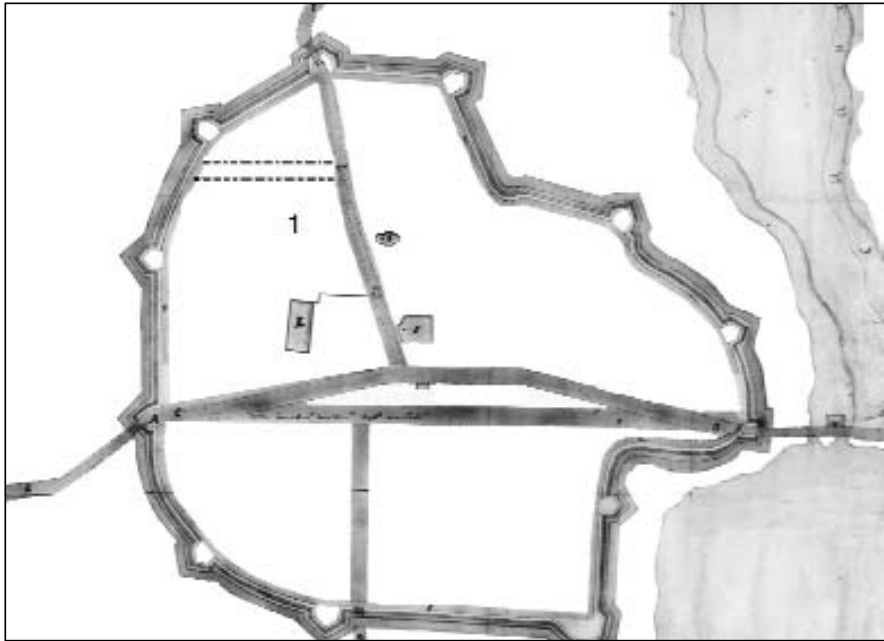
*План Глухова 1746 р. інженер-
підполковника Д. Дебоскета*

ява першої мурованої споруди в Глухові – монастирського собору. Його почали мурувати 1686 р. коштом гетьмана І.Самойловича. Після падіння І.Самойловича новий гетьман І.Мазепа надав 1687 р. на завершення храму 10 тис. золотих.

Цей монастир мав не тільки кульгове, а й оборонне значення, перебравши фортифікаційні функції від укріплення двору О.Пісочинського. Як у Києві Печерська лавра, так і цей монастир у Глухові з кінця XVII ст. перетворився на внутрішню міську цитадель із земляним оборонним валом і дерев'яними стінами з фортечними вежами. На почисло 1, 2004 р.

чатку XVIII ст. стіни розібрали й монастир оточили потужним цегляним муром з наріжними круглими баштами й надбрамною оборонною дзвіницею. Це був унікальний в архітектурі доби Гетьманщини ансамбль оборонно-культового призначення, споруджений за єдиним архітектурним задумом.

Наприкінці 1708 р. Глухів став осідком гетьманів, фактичною столицею України. Столичне місто потребувало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від Мазепиної доби. За часів гетьмана І.Скоропад-



План укріплень середмістя Глухова після пожежі 1748 р., виконаний архітектором І.Мергасовим



План глухівського середмістя оберквартирмейстера Магнуса фон Ренне. 1750 р.



Київська брама Глухівської фортеці. Світлина автора

ського зроблено кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 р. те саме намагався здійснити іноземець на російській службі кондуктор Валлен. Проте жоден із двох його проектів реконструкції глухівських укріплень не реалізовано. Єдина користь від цих заходів – низка найдавніших планів Глухова, завдяки яким ми можемо уявити собі тогочасне місто і його фортифікацію.

У 1740-х рр. під керівництвом видатного фортифікатора Данила Дебоскета провадилися широко-масштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпрянщини й Північного Лі-

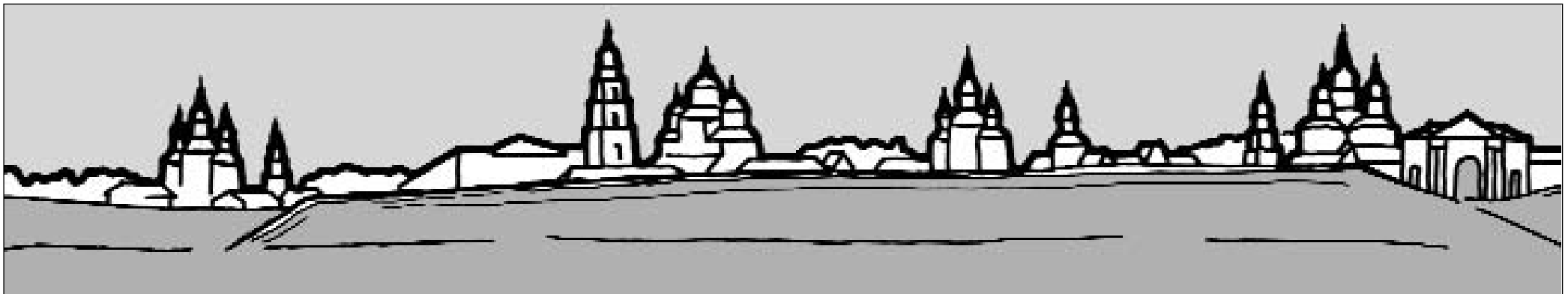
вобережжя, укріплень полкових і сотенних міст. Їх знімали на плани. Найраніший підписаний Дебоскетом у чині інженер-майора документ має назву „План Переяславської крепости с профилями и с показанием какая в 1740 году работа производилась”.

На всіх „Дебоскетових” проектах якнайточніше зафіксовано реальну ситуацію, оцінено топографічні чинники. Усі плани відображали наявний стан і проектні пропозиції. Укладачі додержували єдиних вимог: позначали всі особливості топографії, лінії укріплень і найважливіші елементи їх, квартали забудови, головні споруди. Усе це виконували технікою відмиван-

ня з розтушовуванням, зрідка відтіняли штрихуванням. На тому самому кресленнику тонкими лініями малювали обриси укріплень, якими вони мали стати після реконструкції. Таким чином розроблено фіксаційно-проектні плани Глухова, Чернігова, Козельця, Ніжина, Яготина, Любеча, Гадяча, Градиська, Ліпляєва, Басані, Борисполя, Орлика, Кременчука, Лубен та багатьох інших міст. Саме з цієї серії походить найвідоміший проект реконструкції укріплень Глухова, який інженер-підполковник Д.Дебоскет опрацював 1746 р.¹² Нищівна пожежа в Глухові 1748 р. „посприяла” реалізації цього проекту.

Протягом 1748 – 1749 рр. конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі елементи „правильної” європейської фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис.

Панорама Глухівської фортеці станом на 1781 р. Реконструкція автора



У червні 1748 р. з Києва викликали інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, який наступного року спорудив три нові дерев'яні брами з мостами через рів – Київську, Московську й Путивльську. А протягом 1766 – 1769 рр. за проектом архітекта А.Квасова зведено дві муровані фортечні брами на тих самих місцях – Київську й Московську.

Глухівська фортеця втратила оборонне значення ще наприкінці XVIII ст., тому проект перепланування Глухова 1802 р. передбачав її повну ліквідацію. 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя О.Куракіна фортечні вали розкопали й рови засипали. Тоді ж знесли Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа завширшки 90 м. Київська фортечна брама збереглася дотепер і є пам'яткою архітектури національного значення.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Белашов В. Археологічні дослідження міста Глухова: (Огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 7 – 16.

² Див.: Коваленко Ю. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини.

³ Докладніше див.: Вечерський В., Белашов В. Глухів. – К., 2003.

⁴ Див.: Вечерський В.В. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – Ч. 3 – 6. – С. 57.

⁵ Вечерський В.В. Глухів: Феномен столицності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження: (Творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28 – 29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. – К., 1999.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 10. – С. 829. Див. також: Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Глухова в контексті історії українського містобудування // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5.

⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 605.

⁸ Там само. – Ф. 348. – Оп. 12. – Спр. 988; Ф. 349. – Оп. 12. – Спр. 993; Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 605.

⁹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 94.

¹⁰ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – 29 апр. – № 4.

¹¹ Докладніше див.: Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003.

¹² РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Спр. 993.

Віктор БУЗАЛО

ОРДЕН ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

В історії середньовічної України Галицько-Волинському князеві Данилу Романовичу належить особливе місце. У цій людині дивовижно поєдналися риси політика, дипломата, воєначальника й державця. За роки життя (1201 – 1264) він відновив Галицько-Волинську державу свого батька Романа Мстиславича, вів успішну боротьбу проти світської і духовної опозиції, будував мости, фортеці, упорядковував землі, реформував військо, зумів відбити напади ворогів із Заходу й Сходу. Заради ідеї антимонгольської коаліції християнських народів налагоджував контакти з католицьким Заходом і був коронований римським папою, але врешті мусив піти на компроміс із золотоординською силою, щоб урятувати Південно-Західну Русь від татарського розорення.

На знак пошани і вдячності нащадків у Галичі і Львові встановлено пам'ятники Данилові Галицькому, відзначено його 800-річчя й засновано державну нагороду – орден на його ім'я.

Ідея встановлення ордена постанала у зв'язку з численними пропози-

ціями громадян про відзначення 2001 р. в Україні 800-річчя від дня народження Галицько-Волинського князя Данила Романовича. З ініціативою в цій справі звернулися 10 листопада 2000 р. до Президента України Тернопільська обласна державна адміністрація й Тернопільська обласна рада. Керівники області пропонували відзначати новою державною нагородою „виключно вищих дипломатів, військових, державних службовців за видатний внесок у розбудову Української держави, зміцнення її міжнародного авторитету”. Підтримавши пропозицію щодо святкування визначної дати української історії, Президент України 30 грудня 2000 р. дав Кабінетові Міністрів України й головам Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Волинської обласних державних адміністрацій доручення здійснити комплекс відповідних заходів. Окремим пунктом Кабінетові Міністрів України доручалося подати на розгляд Верховної Ради України проект закону про внесення змін і доповнень до Закону України „Про державні нагороди України”, перед-
військово-історичний альманах

бачивши заснування медалі князя Данила Галицького для нагородження військовослужбовців і державних службовців за внесок у розбудову Української держави.

Як бачимо, на стадії обговорення ідеї ордена, глава держави вирішив дещо знизити статус нагороди. Логіка в цьому була. Оскільки передбачалося відзначення порівняно незначної категорії громадян України (дипломатів, військовиків і державних службовців), призначення нагороди цілком відповідало статусу медалі.

Проект закону розробляло Міністерство оборони України, на початку лютого 2001 р. його було внесено на розгляд Кабінету Міністрів України. Після нетривалого опрацювання законопроект 16 березня 2001 р. направлено Верховній Раді України. З резолюцією Заступника Голови Верховної Ради України С. Гавриша („Прошу внести пропозиції для розгляду законопроекту у першочерговому порядку”) його того ж дня передано до Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування.

У Комітеті законопроект обговорено в грудні 2001 р. При цьому виявилася розбіжність поглядів. Так, народні депутати України Ю.Іоффе (голова Комітету) й В.Моїсеєнко

висловили думку про недоцільність установа медаль і підготували проект відповідної постанови.

Проте рішення по законопроекті прийняли вже депутати Верховної Ради нового скликання. Заініціював розгляд цього питання на початку лютого 2003 р. Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, у складі якого працюють такі відомі політики, військові й державні діячі, як Г.Крючков (голова Комітету), Л.Лук'яненко, генерал-майор Л.Каденюк, генерал-лейтенант (з серпня 2003 р. – генерал-полковник) А.Чикал, генерал армії О.Кузьмук, генерал-майор А.Доманський.

Законопроект про заснування медалі князя Данила Галицького розглянуто на вечірньому засіданні Верховної Ради України 20 лютого 2003 р. Під час обговорення законопроекту кілька народних депутатів висловилися за підвищення статусу нагороди. Зокрема Т.Чорновіл зазначив, що значущість постаті не відповідає рівню медалі. „Ми настоюємо на тому, – сказав він, – щоб був орден Данила Галицького для значно більших відзначень. Данило Галицький – не князь, а король, це визнано історією, тому це просто історична помилка”. Підтримуючи ідею встановлення ордена, голова Комітету Г.Крючков водночас зау-

важив, „що немає потреби зазначити у нагороді князь чи король. Був орден Суворова, а не графа Римникського, був орден Кутузова, а не князя Кутузова (М.І.Кутузов – князь Смоленський. – В.Б.), був орден Олександра Невського, а не князя. Тому не треба нам прив'язуватися до цього”. Зрештою за прийняття цього проекту як закону проголосували 345 народних депутатів.

Отже, рішення заснувати нову нагороду України ухвалено двома третинами від конституційного складу Верховної Ради! Далеко не кожний законопроект парламентарі ухвалюють так одностайно.

26 лютого 2003 р. текст Закону України надійшов до Адміністрації Президента України. Попередньо його було розглянуто в Управлінні державних нагород та геральдики. Тут фахівці зіткнулися з низкою питань суто нагородного характеру. По-перше, орден Данила Галицького порушував принцип багатоступеневості наявних в Україні орденів; по-друге, закон не визначав місця нового ордену в ієрархії нагород України; по-третє, виходячи з того, що орден Данила Галицького був одноступеневий, за нагородною класифікацією він міг посісти місце поруч з одноступеневими орденами „Золота Зірка” і Держави до звання Герой України, що було б нонсенсом,

або зайняти наступну сходинку після ордена княгині Ольги; по-четверте, викликала сумніви доцільність установа ордена з огляду на те, що ним мали відзначати лише окремі соціальні категорії – військово-вослужбовців і державних службовців, а це звужувало суспільну значущість нагороди. У зв'язку з цим виникало до того ж питання про працівників (а не тільки військово-службовців) Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також службовців органів місцевого самоврядування. Проте, провівши консультації з іншими структурними підрозділами Адміністрації Президента України, та зважаючи, що рішення про заснування ордена підтримали народні депутати практично всіх фракцій Верховної Ради України, Управління державних нагород та геральдики внесло пропозицію Комісії державних нагород та геральдики про доцільність підписання Президентом України цього закону.

Однак залишалося відкритим питання про те, хто має бути відповідальним за організацію розроблення проекту орденського знака та його виготовлення і як мала б бути практично організована ця робота. Відповіді на це питання нормативні документи, на жаль, не давали. При

всьому широкому спектрі діяльності й компетенції Комісії державних нагород та геральдики і однойменного управління Адміністрації Президента України розроблення проектів нагород не належить до сфери їхніх повноважень. Зрештою Управління державних нагород та геральдики знайшло вихід з правового вакууму.

Наступні кроки щодо розроблення проекту знака ордена Данила Галицького вибудувалися в схему, яка, маючи під собою правові та організаційні підстави, давала змогу розгорнути практичну роботу. З тактичного погляду ця схема полягала в здійсненні послідовних кроків – прийняття відповідного Розпорядження Президента України, проведення конкурсу на розроблення проекту знака ордена, затвердження найкращого зразка главою держави, опрацювання проекту Указу Президента України про статут ордена.

24 квітня 2003 р. Президент України підписав Розпорядження про проект знака ордена Данила Галицького. Ним Комісії державних нагород та геральдики доручалося організувати у двомісячний термін розроблення проекту знака ордена, а Кабінетові Міністрів України забезпечити фінансування цієї роботи. 30 квітня умови конкурсу опубліковано в газеті „Урядовий кур'єр”.

Конкурс проведено з 30 квітня по 15 червня 2003 р. Для участі в ньому було запрошено провідних фахівців у галузі фалеристики й медальєрики Міністерства оборони України, Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства освіти і науки України, Національної академії наук України, Національної спілки художників України, Національного науково-дослідного інституту дизайну, Академії мистецтв України. Окремо обумовлювалося, що на конкурс прийматимуться авторські проекти знака ордена, які відповідають його призначенню, традиціям української фалеристичної спадщини, ustalеним нормам сучасної системи державних нагород України. Кількість варіантів проекту знака ордена, поданих від одного автора, не обмежувалася. Для відзначення переможців було встановлено премії: за найкращий проект – 5 тис. гривень і три заохочувальні – по 2 тис. гривень кожна. Зауважимо, що за відкритістю й прозорістю такий конкурс у незалежній Україні проводився вперше.

Передбачалися два етапи опрацювання поданих проектів: реєстрація їх і попередній розгляд Управління державних нагород та геральдики; розгляд Комісією державних нагород та геральдики і внесення відповідного висновку Президентом України.



Проект № 1. Автор А. Шиян

До зазначеного умовами конкурсу терміну (15 червня) надійшло від 7 учасників понад 20 варіантів знака ордена. На жаль, своїх пропозицій не подало Міністерство оборони України, хоч на розробки Військово-геральдичної служби Генерального штабу Збройних Сил України Комісія особливо чекала. До подальшого розгляду було відібрано чотири проекти, що відповідали всім умовам конкурсу і вирізнялися оригінальністю й новизною. Автори їх – відомі розробники нагородних відзнак і нагородних атрибутів: творчий керівник виробничого підприємства „Герольдмайстер” А.Ши-

ян, заслужений діяч мистецтв України художник В.Слепченко, директор і художній керівник товариства „Геральдична палата” О.Руденко у співавторстві з доктором історичних наук, завідувачем відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ М.Дмитрієнко, голова генеральної дирекції Міжнародного академічного рейтингу популярності та якості „Золота фортуна” Д.Акимов. Проекти цих авторів під кодовими номерами „1”, „2”, „3” і „7” члени Комісії одержали



Проект № 2. Автор В. Слепченко
військово-історичний альманах



Проект № 3. Автори О. Руденко, М. Дмитрієнко

для остаточного розгляду й визначення переможця.

Розглянувши подані проекти, більшість членів Комісії віддала перевагу проектам під номерами „1” і „7” (автори – А.Шиян і Д.Акимов). Водночас члени Комісії Р.Арешкович, Ю.Богущкий, С.Львовчкін, Д.Табачник, В.Чепелик та І.Шаров уже в ході обговорення висловили зауваження до кожного з цих проектів і запропонували розробити нову версію знака, об’єднавши в ньому найкращі дизайнові вирішення цих авторів. Разом з Управлінням держ-



Проект № 6. Автор О. Івахненко

жавних нагород та геральдики автори розробили й подали єдиний проект знака ордена Данила Галицького. Остаточні підсумки конкурсу Комісія підбила 9 липня 2003 р. Переможцем конкурсу визнано спільний проект Д.Акимова й А.Шияна, який затверджено й запропоновано до розгляду главою держави. Заохочувальними преміями відзначено авторські проекти О.Руденка та В.Слепченка.

Одразу ж після затвердження й погодження принципового вирішення обрису майбутнього ордена розпочалася підготовка проекту Указу

Президента України „Про орден Данила Галицького”, а також створення його зразків у натуральну величину.

30 липня 2003 р. Президент України Л.Кучма підписав указ „Про орден Данила Галицького”. Указом затверджено Статут ордену, його опис і малюнок, а також дано доручення Кабінетові Міністрів України щодо фінансового і матеріального забезпечення виготовлення орденських знаків, орденських книжок і фулярів.

Згідно зі Статутом, „1. Орден Данила Галицького встановлено для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння Українському народу.

2. Нагородження ордену Данила Галицького провадиться указом Президента України.

3. Ордену Данила Галицького можуть бути нагороджені виключно громадяни України.

4. Нагородження ордену Данила Галицького вдруге не провадиться.

5. Нагородження ордену Данила Галицького може бути проведено посмертно.

6. Нагороджений ордену Данила Галицького іменується кавалером ордену Данила Галицького.

7. Девіз ордену Данила Галицького – «Батьківщина і честь»».

В описі знака ордену зазначається, що він „виготовляється зі срібла і має форму рівностороннього хреста з розширеними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста покриті синьою емаллю. У центрі хреста – круглий емалевий медальйон світло-червоного кольору, із позолоченим зображенням профілю Данила Галицького та написом у нижній частині «Данило Галицький». Пружка медальйона у формі лаврового вінка. Хрест по периметру обрамлено стилізованим давньоруським орнаментом. Пружки хреста і медальйона позолочені. Усі зображення рельєфні.

Зворотний бік ордену плоский з вигравіруваним номером знака та девізом ордену.

Розмір знака – 45 мм.

Знак ордену за допомогою кільця з вушком сполучається з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижня частина колодки фігурна, рельєфна. Розмір колодки: висота – 45 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки розміщено шпильку для прикріплення знака ордену до одягу.

У нижній частині колодки знака ордену, яким нагороджуються військовослужбовці, вміщено зображення двох позолочених схрещених мечів.

військово-історичний альманах

Стрічка ордену Данила Галицького шовкова муарова світло-червоного кольору з поздовжніми смужками: вузькими жовтими посередині та широкими синіми з боків. Ширина світло-червоної смужки – 12 мм, жовтих – по 1 мм, синіх – по 7 мм кожна.

Планка ордену Данила Галицького являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.”

Головним підприємством-виробником зразка ордену Данила Галицького визначено Банкотно-монетний двір Національного банку України, на якому виготовляються й інші державні нагороди України. Свої послуги у виготовленні зразка ордену запропонували й спеціалісти підприємства „Герольдмайстер”. На розроблення робочого інструменту та налагодження виготовлення знака такої складності на високому рівні, як правило, потрібно півтора-два місяці, що зумовлено особливостями виробничого циклу й технологією виготовлення. Але виробникам було поставлено завдання виготовити пробні зразки ордену лишень за місяць, щоб погоджений Президентом України зразок можна було якомога швидше передати в серійне виробництво.

Українські медальєри успішно виконали замовлення. Уже 7 серпня

2003 р. голові Комісії були передані для погодження Президентом України, який на той час перебував на відпочинку в Криму, два футляри із зразками ордену в натуральну величину. Один з них виготовили майстри Банкотно-монетного двору, другий – товариства „Герольдмайстер”. Для забезпечення об’єктивності в прийнятті рішення виробника зразків зазначено не було, а натомість у футляри вкрито папірці з номерами варіантів. Обидва зразки знака ордену точно повторювали затверджений Указом Президента України малюнок і опис ордену, але разом з тим відрізнялися деякими елементами виконання.

Нетерпляче чекали в Управлінні державних нагород та геральдики на інформацію про погодження одного з двох запропонованих варіантів, адже прийняття оперативного рішення дало змогу у форсованому режимі виготовити першу партію знаків ордену для вручення їх уже в дні святкування 12-ї річниці незалежності України. Через два дні зразки повернулися з Криму. У футлярі одного з них була записка: „Погоджено варіант 2”. Під цим номером значився зразок, виготовлений Банкотно-монетним двором. Одразу ж виробникам було дано термінове доручення виготовити до 20 серпня першу партію знаків ордену в кількості 20 штук. На жаль, до



Проект № 7. Автор Д. Акимов

зазначеного терміну вдалося виготовити лише 16 знаків ордена.

Напередоні святкування 12-ї річниці незалежності України Президент України підписав ряд указів про відзначення державними нагородами України. Першим кавалером ордена Данила Галицького відповідно до Указу № 876 від 22 серпня 2003 р. став С.Червонописький – голова Державного комітету України у справах ветеранів. Йому було вручено знак ордена під номером 0001.

Відбір кандидатур для першого нагородження особливо відповідаль-

на справа. Перші нагороджені, власне, й визначають рівень та суспільний авторитет нагороди. Кандидатура С.Червонописького підходила для першого нагородження орденом Данила Галицького якнайкраще. Вона персоніфікувала заслуги як у військовій, так і в державній діяльності. Закінчивши в 1978 р. Рязанське вище повітряно-десантне командне училище, молодий офіцер серед перших був направлений в Афганістан. Брав участь у бойових діях, дістав поранення і внаслідок цього втратив обидві ноги. За особисту мужність і героїзм нагороджений двома орденами СРСР Червона Зірка. Мужність він виявив і в цивільному житті. Не зламався, не занепав духом, а пройшовши через біль виснажливих тренувань і навчившись знову ходити, поринув у громадську роботу. Працював у молодіжних організаціях України, секретарем Черкаського міськкому комсомолу, народним депутатом СРСР, очолював Комітет ветеранів війни в Афганістані і воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах при Президентів України, головував у Міжнародному союзі організацій ветеранів (учасників) локальних воєн і воєнних конфліктів „Бойове братерство – без кордонів”. У 1997 р. призначений керівником Державного комітету України у справах ветеранів. Нагороджений орденом Богдана

Хмельницького III ступеня, відзнакою „Іменна вогнепальна зброя”, орденами Дружби Російської Федерації і Пошани Республіки Білорусь.

Другим нагородженим орденом за Указом Президента України від 22 серпня 2003 р. № 877 став полковник міліції В.Маликов (знак ордена № 0009). Виданим того ж дня Указом Президента України № 878 орденом Данила Галицького відзначено полковника податкової міліції України В.Купльовського, генерал-майора міліції М.Маніна й генерал-майора медичної служби Збройних Сил України В.Мегеда (їм вручено знаки ордена під номерами 0010, 0012 і 0011).

Невідповідність порядкових номерів знаків ордена черговості перших нагороджень орденом має таке пояснення. За Статутом ордена Данила Галицького, військовослужбовців, на відміну від державних службовців, відзначають орденами із зображенням схрещених мечів на колодці, а що у виготовленій на той час партії з 16 знаків орденів 8 були без мечів і всі знаки мали суцільну нумерацію, то перші нагороджені орденом військовослужбовці відзначалися орденами (з мечами) починаючи з порядкового номера 0009.

Серед перших державних службовців відзначено В.Кірбабу – начальника управління з питань фі-



Малюнок Знака ордена Данила Галицького

зичної культури і спорту Донецької обласної державної адміністрації за вагомі досягнення в розвитку фізичної культури та спорту (нагороджений Указом Президента України 10 вересня 2003 р. № 1006, знак ордена № 00002) та І.Дригуса – завідувача секретаріату Першого заступника Голови Верховної Ради України (указ від 19 грудня 2003 р. № 1470, знак ордена № 0003) за багаторічну плідну роботу в державних органах.

Станом на 1 квітня 2004 р. орденом Данила Галицького нагороджено 24 особи.

МУЗЕЙ

Анатолій КАЗИМЕНКО

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ЗБРОЇ ПОВИННО СТАТИ ЧАСТИНОЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Міркування з нагоди відкриття в ЦМЗСУ виставки колекційної холодної зброї

Рішення компанії „Укроборонсервіс” створити виставку, де були б репрезентовані історичні й колекційні зразки холодної зброї – це своєрідна реакція на ситуацію, що склалася в нашій державі. Ніде в Україні такої зброї, зібраної в одному місці, – немає.

Унікальна у своєму роді виставка має на меті кілька завдань.

По-перше, вона популяризуватиме холодну зброю і, безперечно, притягне до себе увагу людей, захоплених колекціонуванням. З кулуарного заняття збирання холодної зброї в нашій країні повинно

Виставку колекційної холодної зброї розгорнуто в приміщенні Центрального музею Збройних Сил України.

Організаторами її виступили Міністерство оборони України, Державна компанія з експорту та імпорту продукції і послуг військового та спеціального призначення „Укрспецекспорт”, Державне підприємство „Укроборонсервіс”.

Свої збірки й окремі речі для експонування передали приватні колекціонери, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького та Центральний музей Збройних Сил України.

Загальна експозиційна площа – 420 м². Кількість виставлених експонатів – до 1 тис.

Урочисте відкриття виставки відбулося 24 грудня 2003 р. Серед почесних гостей були директор Державного підприємства „Укроборонсервіс” О.Шарапов, Міністр культури і мистецтв України Ю.Богущий, генеральний директор Державної компанії „Укрспецекспорт” В.Шмаров, Голова Державної туристичної адміністрації В.Цибух, народний депутат України О.Кузьмук, колишній заступник Міністра оборони України з озброєння генерал-полковник у відставці І.Олійник та інші.



нарешті перетворитися на демонстративне. Нині це захоплення – якщо говорити про сучасні юридичні умови – надто заформалізоване. Відчувається потреба в удосконаленні й оптимізації правової бази у сфері, пов'язаній з придбанням, зберіганням і обігом холодної зброї. Сподіваємося, що експозиція дасть поштовх до обговорення цих проблем серед колекціонерів, музейників, правників, спонукає до виступів їх у пресі й фахових часописах, і відповідно готуватиметься ґрунт для потрібних законодавчих ухвал.

По-друге, виставка покликана стимулювати інтерес наших грома-

На відкритті виставки

дян до самого процесу колекціонування і усвідомлення ними його ваги для культури. Адже найкращі зразки стародавньої і художньої авторської зброї є культурною спадщиною. Потрібно, щоб зацікавлені люди збирали зразки холодної зброї (історичної чи колекційної) відкрито, завжди могли проконсультуватися з фахівцями і при бажанні виставити для огляду свої збірки.

По-третє, цю виставку розглядаємо як одну зі сполучних ланок у нашому поверненні до європейської традиції, згідно з якою створення й



**1. Шабля стройового
начальницького складу.
Зразок 1940 р.**

**2. Шабля кавалерійська
для червоноармійців і молодших
командирів (нагородна).
Зразок 1927 р.**

колекціонування зброї є елементом національної культури. Зрештою, якщо ініціатива „Укроборонсервісу” дістане розвиток, Україна стане повноправним учасником світового культурного обміну в цій ділянці.

У більшості країн Заходу холодна зброя вільно продається і купується. На численних аукціонах, ярмарках і біржах Європи й США це може зробити будь-яка людина. Крім того, існує самостійна галузь індустрії, що

займається виготовленням копій давньої зброї. Колекціонери в західних країнах об'єднуються в клуби й асоціації, влаштовують виставки, обмінюються зброєю. Дуже поширеною формою спілкування їх є спортивні змагання зі стрільби з давньої зброї або її копій. Приватне колекціонування виступає як одне з дже-

Кортик морський. Георгіївська зброя „За хоробрість” зі знаком ордена св. Анни IV ступеня

Шабля кавказького типу зі знаком ордена св. Анни IV ступеня



рел поповнення державних музейних колекцій зброї.

Холодна зброя відображає історію і традиції країни, де її виготовлено. Так, предметом особливої гордості у Франції є зброя наполеонівських часів, в Англії – доби колоніальних воєн, у Німеччині – звичайно ж, вироби кайзерівських часів і періоду Другої світової війни. Вільний продаж за кордон різних видів холодної зброї, що дозволяє законодавство більшості європейських країн, сприяє таким чином зацікавленню у світі їхньою історією і культурою. Тим часом в Україні залишилося мало зразків холодної зброї. Починаючи з 1917 – 1918 рр., зброя, знайдена в приватних осіб, підлягала вилученню і знищенню. Людей за зберігання її переслідували. Збирати давню зброю стали тільки на початку 1960-х рр., у часи політичної „відлиги”. Дотепер точно не відомо, скільки цінної зброї завезено в нашу країну як трофеї, у яких приватних збірках вона осіла. Доступнішою стала давня зброя лише в період „перебудови”.

Тепер дедалі більше холодної зброї завозять в Україну з Європи для колекціонерів. Ці люди, на відміну од більшості західних збирачів, намагаються не афішувати себе.

На виставці в Центральному музеї Збройних Сил України експону-



1. Турецький ятаган. XIX ст.

2. Шабля турецька. XIX ст.



Короткий японський меч. XVIII–XIX ст.



вано найрізноманітніші зразки холодної зброї, що відображають історичний розвиток її – від кам'яного віку до сучасності. Це – бойові сокири, мечі, шаблі, шпаги, рапіри, тесаки, палаші, кортики, кинджали багнети тощо. Кожен представлений зразок засвідчує рівень розвитку науки й техніки, мистецтва і ремесел у певний історичний період, у конкретній країні чи місцевості, де цю зброю виготовлено.

Нині компанія „Укроборонсервіс” розробляє довготермінову багатопланову програму „Військова історія України”, яка, серед іншого, має на меті привернути увагу громадськості до збереження та відродження традицій національного зброярства України.

Дмитро МАЛАКОВ

ТАНКИ В МАЛЮНКАХ ГЕОРГІЯ МАЛАКОВА

Покоління наших чоловіків, якому судилося в дитинстві чи юнацтві пережити німецьку окупацію, зберегло дещо інші враження від часів Другої світової війни, аніж їхні однолітки з радянського тилу. Нагадаймо: у 30-ті роки світ готувався до нової війни, усі досягнення в будь-якій галузі подавалися виключно під поглядом на потреби майбутніх боїв. Створювалися відповідні пісні, кінофільми, літературні й мистецькі твори. З новинами військової справи знайомив популярний журнал „Техника – молодежи”. Але німецький довідник Хейгля „Танки”, виданий у Мюнхені 1935 р. (у російському перекладі – 1936-го), містив в анотації унікальну, але ж таку характерну для советської доби заувагу (мовою оригіналу): „...сведения, относящиеся к СССР, как не представляющие для нас интереса, полностью опущены”. Кожен громадянин тоді мусив досконало володіти гвинтівкою, кидати гранату і вміти користуватися проти-газом. Ні для кого не було таємницею, навіщо так пропагується розвиток спорту. Відповідь – у пісні: „Эй, вратарь, готовься к бою: часовым ты поставлен у ворот. Ты представь, что

за тобою полоса пограничная идет”. На парадах фізкультурники крокували не інакше, як узявши навпереваги гвинтівку з настромленим багнетом. Усі чудово розуміли, що далекі авіаційні перелети – то не спортивні рекорди, а перевірка можливостей бомбардувальної авіації далекого засягу, що рекорди швидкості в повітрі – це вдосконалення винищувальної авіації. Навпроти входу до київського стадіону „Динамо” задля піднесення патріотичних почуттів було поставлено винищувач „Полікарпов И-16” та англійський танк „Ricardo” – трофей громадянської війни. У сусідньому Першотравневому саду (колишньому Царському, тепер – Міському) восени 1939 р. відкрито виставку трофеїв, здобутих Червоною армією під час так званого визвольного походу на Західну Україну. Захоплену польську військову техніку там репрезентували гармати, станкові кулемети й застарілі французькі танки Renault M. Вражали грандіозні святкові паради на Хрещатику, особливо останній передвоєнний – першотравневий 1941 р. Щойно стихав цокіт копит від четвірок баских коней, запряжених у військово-історичний альманах

тачанки з кулеметом „Максим”, як головну вулицю столиці заповнювало гудіння десятків моторів: щільними рядами котилися тривісні панцерники БА-10, мчали швидкісні танки БТ-7, поважно сунули трибаштові Т-28 і п’ятибаштові Т-35. „Броня крепка и танки наши быстры, и наши люди мужества полны!”

Та не минуло й п’яти місяців, як той самий Хрещатик заповнила ворожка, німецька техніка. На неї з подивом і гіркотою дивилися й дорослі, і всюдисущі київські хлопчачки.

Бувши в той час ще підлітком, Георгій Малаков, майбутній заслужений художник України, на власні очі бачив епізоди оборони й здачі Києва восени 1941 р., знищення Хрещатика, голодував і мусив рано піти працювати, щоб уникнути вивезення до Німеччини; потім був свідком відступу німців і дочекався визволення в листопаді 1943 р. Згодом став мистецьким літописцем тих подій, автором великих графічних серій „Київ 1941 – 1945 рр.” і „Київ у грізний час”.

Нині, через шість мирних десятиріч, оті 778 днів окупації Києва уявляються як ”миль”, за якою на-стало 6 листопада 1943 р., і той самий хрещатицький асфальт уже шкрябали гусениці танків радянського виробництва Т-34 і англійського – Mk „Churchill III”.

Влітку 1944 р. учень Київської художньої школи ім. Т.Шевченка

Георгій Малаков малював биту німецьку техніку на Вінниччині, наступного року – німецькі танки на Київській виставці зразків трофейного озброєння в Пушкінському парку*, потім – підбиті німецькі „штуги” (самохідні гармати) на залізничних станціях Буча, Бучанка, а на станції Пост-Волинський – перекинуту башту від „Фердинанда”, наче пересвідчившись у товщині його лобової броні – 200 мм.

Навчаючись у Київському художньому інституті, першу студентську практику влітку 1950 р. провів у Каневі, де інститут мав свою базу. Як усі, писав мальовничі краєвиди, хати, клуні, місцевий тартак. Тоді Дніпрові води вільно плинули аж до Запоріжжя, до єдиної греблі – Дніпрогесу. А в Каневі над річкою стирчали бики залізничного мосту. Наш батько розказував, що його військова частина (був тоді лейтенантом) однією з останніх, відступаючи, переходила цим мостом. Хоч відтоді минуло дев’ять років, але на канівському березі усе ще бовваніли остови знищених танків Т-34, БТ-7, а у воді лежав корпус бронев автомобіля БА-10 – німі свідки трагічного фіналу Київської оборонної операції липня – вересня 1941 р. І Георгій змальовував усе це, згадуючи до-

* Див.: Малаков Д. Київські трофейні виставки // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1(2). – С. 151 – 158.



Підбитий танк „Генерал Шерман”, с. Григорівка, Букринський плацдарм.
Акварель, 1950 р.

Підбитий німецький „штутг”, ст. Буча на Київщині. Акварель, 1946 р.



Спалений німецький танк Т-IV, с. Григорівка, Букринський плацдарм. Акварель, 1950 р.

Підбитий танк „Валентайн”, с. Григорівка, Букринський плацдарм.
Акварель, 1950 р.



воєнні паради. Довідавшись від місцевих жителів, що неподалік збереглося ще більше битої техніки, подався до Григорівки. Дістався тих берегів на борту самохідної баржі „Україна” – трофейного суховантажного судна „Бреслау”.

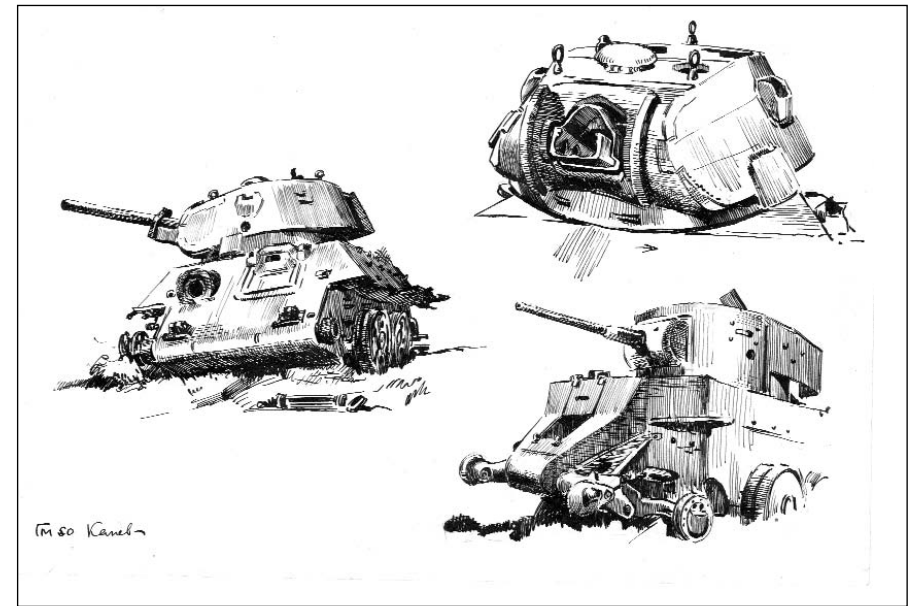
Побачене на наддніпрянських кручах уразило: то був Букринський плацдарм. Стояла спека, у синьому небі дзвеніли жайворонки, а в траві – коники. Мир і спокій! Та зазирнувши в люк першого ж німецького T-IV, Георгій здригнувся: там лежав кістяк. Через сім років! А на башті того танка був намальований „щасливий” чотирилисник конюшини з написом: „Viel Glück” („Багато щастя”). Плеснувши долонею по теплому, нагрітому сонечком жерлу танкової гармати, можна було бачити, як з дула вилітає горобець. Там стояли також танки, як Георгій казав – „барахляні”, поставлені Червоною армією за ленд-лізом союзниками: британські Mk III „Valentine” й американські M4 „General Sherman”.

Писав аквареллю і ці танки, і розпластаний серед жита німецький бомбардувальник „Юнкерс Ju-88”. Добре усвідомлював: такого вже ніколи не побачиш.

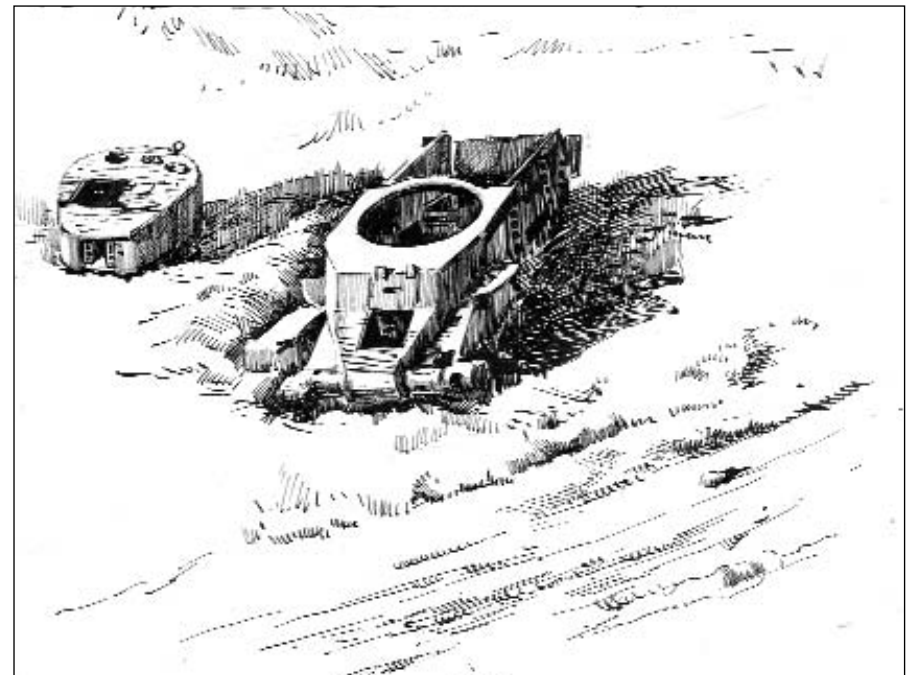
Повернувшись до Києва, звернув увагу, уже як художник, на остови суден, що лежали на лівому березі – рештки Дніпровського загону Пинської військової флотилії, яка обороняла Київ 1941 р. Написав

аквареллю на тлі Великої дзвіниці Лаври іржавий річковий монітор з танковою баштою від T-26 чи BT-7. Як живописця, Георгія вабив контраст кольорів, а як киянина, громадянина – спомин про минуле.

Того ж літа, перебуваючи на хуторі Кевлич під Радомишлем, Георгій теж зробив кілька акварельних етюдів на „танкову” тему. Було що писати: просто на хутірській бруківці завмер „StuG” – штурмова, або по-нашому, – самохідна 75-мм гармата. Далі, на узліссі, стояв спалений німецький танк T-V „пантера”. У лівому борту і башті зяяли отвори від влучань гарматів, а броня, пофарбована в жовтий „африканський” колір, почервоніла від вогню. Місцеві хлопці розповідали, що „пантеру” поцілила з-за сосон „тридцятьчотвірка”. На піску валялись німецькі бронебійні стрільна й розчавлені, як недопалки, гільзи. Коли хуторяни ховали тих танкістів, у „пантері” знайшли кілька єгипетських монеток. Поховали безслідно, як колись ховали злодіїв... А на протилежному краю хутора стояв спалений легкий радянський танк T-70; кришка люка в нього так і прикипіла до броні. Ліворуч – шосе, що веде з Кочерева на Радомишль, там серед лісу була велика братська могила радомиських євреїв, розстріляних 1941 р. А далі, край лісу стояли два німецькі танки T-VI „тигр” – в обох



Рештки танків T-34 та BT-7 у Каневі. Туш, перо, 1950 р.



Рештки танка BT-7 у Каневі. Туш, перо, 1950 р.



*Спалений танк Т-V „пантера”, хут. Кевлич біля Радомишля.
Акварель, 1950 р.*



Могила екіпажа танка Т-34, с. Лутівка біля Радомишля. Акварель, 1950 р.



Край дороги, с. Григорівка, Букринський плацдарм. Акварель, 1950 р.



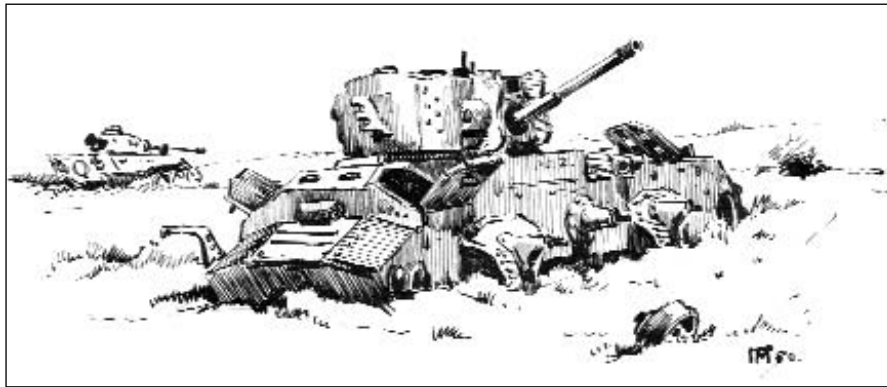
Порізаний танк Т-VI „тигр”, с. Рудня біля Радомишля. Акварель, 1950 р.

порозривало гармати. Поруч, за умовною огорожею з колочого дроту, лежала купа гарматнів. Усе, що можна було здати на брухт, було демонтовано: двигуни, гусениці, колеса, люки... Тхнуло прогірклою соляркою, мастилом та іржею.

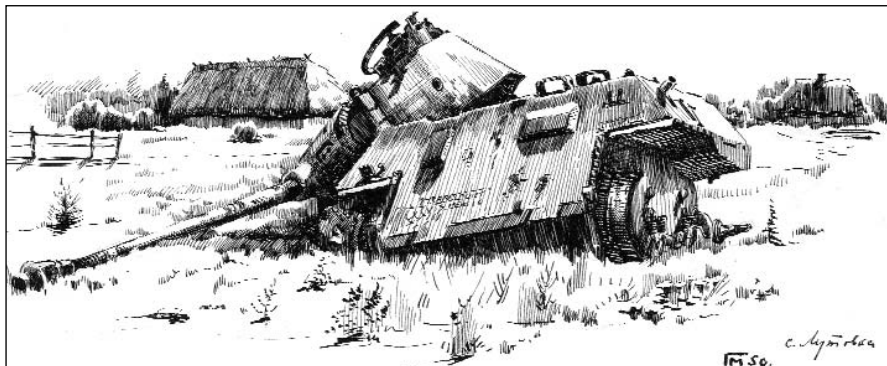
Від хуторян Георгій довідався, де ще залишилися танки, Але одного разу його потягли до сільради – перевірити документи! У Лутівці під Радомишлем він малював ще одну „пантеру”, яка вперлася в землю

гарматним жерлом зрушеної башти. А ще – Т-34. Поруч стояла червона пірамідка із зірочкою – над братською могилою екіпажу. Люди розповіли, що ті танкісти зайшли до хати поїсти борщу, аж раптом набігли німці. Екіпаж миттю заліз у танк, але не встиг зачинити люків і німецький офіцер розстріляв танкістів з пістолета, а танк запалив...

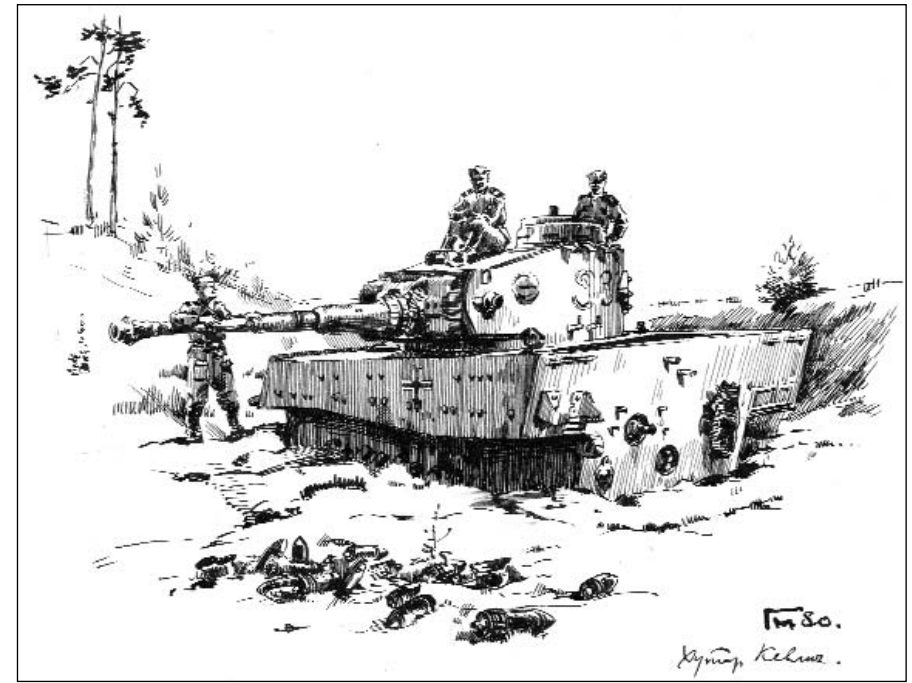
У Рудні Георгій малював „тигра”, що стояв поміж двох хат. Половину жерла в того танка селяни вже відри-



Знищені танки „Валентайн” і Т-V, с. Григорівка, Букринський плацдарм. Туш, перо, 1950 р.



Знищений німецький танк Т-V „пантера”, с. Лутівка біля Радомишля. Туш, перо, 1950 р.



зали й здали на брухт.

Оте все бачене й змальоване під Радомишлем було слідами німецького контрнаступу на Житомир наприкінці 1943 р.

Розореній війною країні потрібен був метал, але ж бракувало технічних засобів, щоб швидко розібрати й відтранспортувати багатотонні сталеві громадища, і вони кілька років усе ще залишалися на місцях колишніх боїв. А втім наступного, 1951 р., майже все було остаточно порізано й перетоплено на металургійних заводах Півдня України.

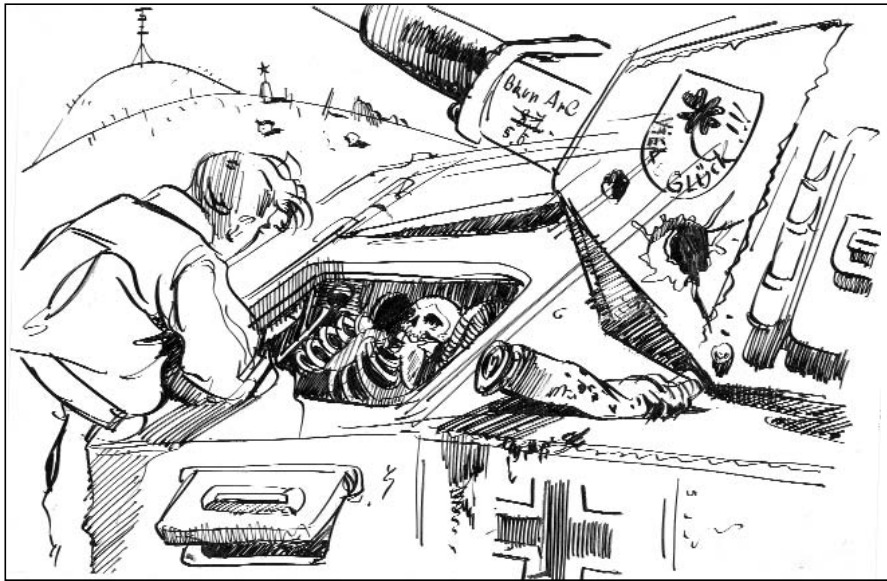
Щедро наділений природним чуттям гумору, художник намалював картинку-жарт: як селяни розтягають метал з побитої військової техніки. Здається, цей образок з

Радянські танкісти оглядають знищений німецький танк Т-VI „тигр”, хут. Кевлич біля Радомишля. Туш, перо, 1950 р.

життя актуальний і сьогодні!

Зроблені по свіжих слідах війни, етюди й начерки Георгія Малакова нині становлять не тільки мистецьку, а й історичну цінність.

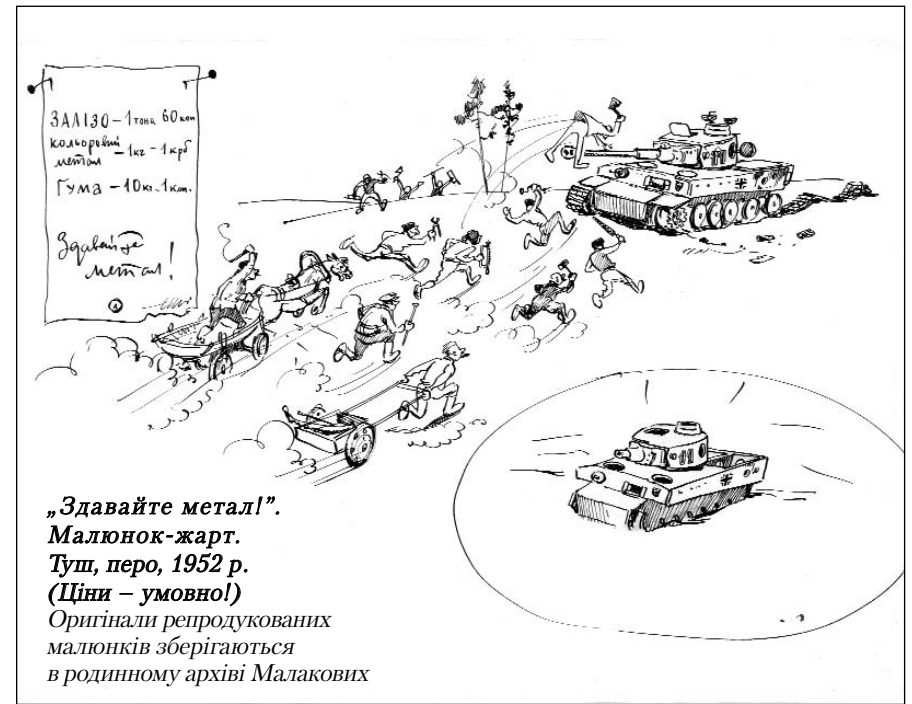
З часом, уже як професійний мистець, Г.Малаков не раз звертався до зображення радянської і німецької бронетехніки в серії ліноритів „Київ. 1941 – 1945” (аркуші „Вперед, на Захід!” – повз київський вокзал їдуть на платформах танки Т-28, які ще 1 травня того ж, 1941 р. Георгій бачив на параді на Хрещатику; „Перший трофей” – німецький пан-



„...Зазирнув у люк спаленого німецького танка Т-IV, а там – кістяк...”
Спогади про Букринський плацдарм, с. Григорівка. Туш, перо, 1954 р.



„Пантеру” – на металобрухт. Малюнок-жарт. Туш, перо, 1952 р.



„Здавайте метал!”.
Малюнок-жарт.
Туш, перо, 1952 р.
(Ціни – умовно!)
Оригінали репродукованих
малюнків зберігаються
в родинному архіві Малакових

церник на тлі пам'ятника Шевченку – сценка, яку юний художник спостерігав у дні оборони Києва; „Київський напрямок” – підбитий німецький танк Т-III; „Тепер він не страшний” – німецька „пантера” на київській вулиці; „Додому, у визволений Київ” – дівчинка переходить калюжу по розкрученій гусениці німецького танка Т-IV; „Попереду Київ” і „Наші!” – знамениті Т-34), а також у серії „Київ у грізний час”, виконаній 1967 р., де можна бачити і Т-34, і „пантеру”, „тигр”, „штуг”.

„Танкова” тема проходить і через книжкову графіку Г.Малакова. Це – популярна колись повість Я.Пшимановського „Чотири танкісти і число 1, 2004 р.

пес”, що перевидавалася з його ілюстраціями кілька разів. Вправно зображені ним танки бачимо й на обкладинках та ілюстраціях книжок „Три перемоги” С.Алексеева, „Спогади генерала” Є.Белова, „Кавалер ордена Слави” Я.Гримайла, „Ідуть навчання бойові” А.Поліщука, збірників „У битві за Київ”, „Становиться город героєм”. А ще десятки ілюстрацій у періодиці 50 – 70-х рр. Кожен танк, кожна автомашина, що зображені там, точно відповідають конкретній марці чи типу. І тільки в ілюстраціях до науково-фантастичних творів О.Бердника й В.Владка, природно, дав волю своїй уяві. Таким був творчий почерк майстра

Олександр КУЧЕРУК

ЩОДЕННІ ЗАПИСИ УЧАСНИКА ЛЕГІОНУ Р.СУШКА (вересень – листопад 1939 р.)

Організація українських націоналістів від часу створення визначаючи себе виразником і провідником української нації, засадничо стояла на позиції української державності. В одному з перших організаційних документів, ухвалених на установчому з'їзді ОУН 1929 р., – „Від конгресу українських націоналістів” задекларовано основні постулати ідеологічних і політичних засад ОУН, де військова складова була однією з домінант. „Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та поширення НЕЗАЛЕЖНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил у внутрі нації та до зміцнення її відпорності назовні. Тільки повне УСУНЕННЯ ВСІХ ОКУПАНТІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ відкриє можливості для широкого розвитку Української нації в межах власної держави. ВІДКИДАЮЧИ ОРІЄНТАЦІЇ НА ІСТОРИЧНИХ ВОРОГІВ Української Нації, але будучи в союзі з народами, які вороже відносяться до окупантів України, НАЦІОНАЛЬНА ДИКТАТУРА, що витвориться в бігу

НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, забезпечить у тяжкий час боротьби силу Української держави”¹.

Основи військової доктрини ОУН зафіксовано в першій Програмі ОУН (1929 р.), де їх сформульовано так:

„1. Організація української військової сили буде поступне розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.

2. В обставинах ворожих займанщин підготовку українських народних мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишкolenих провідників, перебере окремих військовий осередок.

3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний народ, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української Держави.

4. Оборону впорядкованої держави перебере єдина, регулярна, надкласова, національна армія і флота, що враз з територіальними козачими частинами будуть збудовано

військово-історичний альманах

вані на підставі загальної військової повинності”².

Німеччина була однією з тих небагатьох країн, яка згоджувалася „говорити” з українцями в справі відновлення української державності, і українці, не лише з ОУН, а й гетьманці та почасти й унерівці так чи інакше контактували з відповідними структурами постверсальської, а згодом і націонал-соціалістичної Німеччини. Провадилися переговори щодо створення українських підрозділів за допомогою Вермахту і зокрема Абверу. Так, ще 1937 р. Вермахт через Р.Ярого, члена Проводу українських націоналістів, відповідального за контакти з німецькими військовими колами, запропонував Голові ОУН Є.Коновальцю зустріч з керівником Абверу адміралом Канарісом. Хоч ніяких остаточних рішень тоді не прийнято, проте сторони висловили своє бачення можливого розвитку співпраці на обмеженому відтинку – підготовки окремих військово-диверсійних і розвідувальних груп, без більших зобов'язань з німецького боку.

Робилися спроби за допомогою Вермахту організувати вишкіл і формування українських підрозділів у США. Такий проект у 1937 р. висунув генерал М.Капустянський і його підтримав Провід українських націоналістів. Щодо цього було вжито певних практичних заходів.

1938 р., коли Німеччина готувала напад на Польщу, ОУН, скориставшись нагодою, реально створила український військовий підрозділ за число 1, 2004 р.



Є.Коновалець. Листівка 1947 р.
Художник М.Михалевич

допомогою Абверу. Йдеться про військову групу в складі 200 вояків під командуванням полковника Р.Сушка – звідси й назва, що трапляється в історичній літературі – Легіон Р. Сушка. У німців цей підрозділ називався Berg Bauer Hilfe (ВВН), що дослівно перекладається „Допомога гірським господарям”, а українці скорочення ВВН розшифровували як „Військові відділи націоналістів”. Німці планували з початком війни проти Польщі кинути цей підрозділ у тил поляків – на українські землі і там виБкликати повстання, дестабілізувавши таким чином польське запілля.

Комплектував ВВН Р.Сушко че-

**Полковник
Р.Сушко.
1921 р.**



тичного циклів, курсантів групами переводили до інших абверівських шкіл (Закопане, Криниця, Дукля, оз. Хім та ін.), де вони проходили спеціалізований шестимісячний вишкіл. Таким чином вишкіл відбуло кількасот українців, яких потім зібрали в містечку Брук під Віднем і звели у два курені. Тут з ними проведено завершальну підготовку, „де кладено натиск не тільки на регулярне військово навчання і на регулярні вправи, але також і на диверсію на тилах ворога”⁴.

У серпні 1939 р. остаточно сформовані ВВН у складі двох куренів під командою полковника Р.Сушка перемістилися до Словаччини. Куренями командували поручники О.Карачевський і Є.Гутович. Однострої вояків були чеського зразка, на шапках – кокарди з тризубом.

З вибухом війни, як згадує той-таки мемуарист, „відділи йшли з південною німецькою армійською гру-

рез військово референтуру ОУН. Збірним табором була місцевість Заверсдорф під Віднем, на південь Вінер Нойштадта, де містилася славнозвісна австрійська вища військова школа. Як згадував пізніше один з учасників вишколу, „посередині села стояло щось неначе великий двір, а може, старий монастир, бо на подвір'ї була маленька церкoviця, а все те оточене високим муром, так що не видно з села, що діється всередині... Це був вишкільно-збірний центр ОУН. В Австрії приділювано туди переважно або таких, що вже служили у війську або Карпатській Січі, або відзначилися як бойовики... Властивим командиром уважався там Ярий, що приїжджав часто, десь недалеко він мав свій хутір. Час від часу навідувався до нас генерал Віктор Курманович”³.

Після загальної підготовки, що складалася з теоретичного і прак-



**Знак Відзнаки
легіону полковника Р.Сушка. 1939 р.**
військово-історичний альманах

пою, що мала визначення маршруту через Словаччину на Сянки, Турку, Лесько, Устрики. Дехто пішов далше, до Самбора і до Стрия, а були й такі, що в своєму запалі загналися аж під Львів”⁵. Перебуваючи на зайнятих українських землях, вони по змозі створювали українські адміністрації, поліцію тощо, тобто закладали основи української влади.

Після завершення бойових дій групи ВВН перебували у різних місцевостях Західної України й Словаччини аж до грудня 1939 р., коли з Берліна надійшов наказ розпустити підрозділ. За збігом обставин дві більші групи перебували в Криниці й Закопаному в казармах, де рік томо вояки відбували вишкіл.

В архіві ОУН у Києві зберігся перший примірник машинописного щоденника учасника ВВН, який разом з командиром Р.Сушком у складі групи на початку вересня 1939 р. прибув на Галичину. Первісні рукописні нотатки, які невідомий нам автор робив у формі щоденника, були передруковані одразу по завершенні подій як організаційний звіт, що й підтверджується датою, зазначеною наприкінці документа – 21 листопада 1939 р.

Текст документа подаємо без змін, зберігаючи мову й правопис оригіналу. Різні написання окремих слів уодноманітно. Пунктуацію осучаснено. Авторські скорочення розкрито, усталені – залишено: др. (друг), д-р (доктор), ЗУЗ (Західноукраїнські землі), ред. (редактор), сот. (сотник), проф. (професор), хор.



**Р.Ярий в однострої батальйону
„Організація Роланд”. 1940 р.**

(хорунжий), інж. (інженер), мг. або мгр. (магістр), чет. (четар), год. (година), о. (отець), мр. (майор), підхор. (підхорунжий), от. (отаман) тощо. Текст містить багато псевдонімів, частину з яких удалося розкрити: Баба – С.Бандера, Горс. – М.Горський, Діброва – О.Бойдуник, Ешкіс – М.Селешко, Кардаш – О.Кандиба (О.Ольжич), Карпат – Р.Ярий, Кравець – Б.Кравців, Лоп(атинський) – Я.Барановський, Мак – М.Богуш, Макар – Я.Барановський, Мек – В.Стахів, Окулярник – Я.Барановський (?), Свобода Ф. – О.Карачевський, Щука – Р.Шухевич, Янкель – В.Янів.

Публіковані тут документальні записи – нове джерело до історії національно-визвольного руху й діяльності ОУН періоду Другої світо-

П'ЯТДЕСЯТЬ ОДИН ДНІВ

Денник-звіт

П'ятниця, 15.IX.39.

Біля 6-тої веч[ора] виїхали з-під від[енської] каварні Дайч: Макар, Сич, Діброва та Горський, як керманіч Опеля-супер⁶. Перші три мали від вій[ськової] вл[ади] відповідні легіт[имації]-поручення для їзди на ЗУЗ. Згад[аних] відпроваджували Біляк та Карпат. Біля ріки прилучився Кравець на своєму вій[ськовому] возі⁷, який їхав за нами ч[ерез] міст; вимахуючи згад[аними] легітимаціями, проїхали ми до міста. Кравець вернув назад. Сич з Макарем спали в готелі, Діброва й Горс[ький] у інж. Ади; там теж стояв Опель.

Прим[ітка]. Зі собою забрали ми всі потрібні для справи проекти, начерки, мапи, підручники, зокрема нац[іоналістичні] закорд[онні] видання, маш[инки] до писання та цикльостиль із болонами⁸, папером, фарбами, рисунок[овим] приладдям і т. д. Від Кравця одержано три служб[ові] піст[олети]; крім цього ми забрали зі собою два Ор[ти]⁹ з футералами¹⁰, із яких один дістав Сич, другий Макар. Діброва не був зацікавлений у тій справі. Опель був в доброму стані, вже давніше приладований до дороги, бракували лише гум[ові] плащі¹¹ на резерву¹²; ще до год. 3-тої 15.IX. не було певно відомо, чи їдуть згад[ані] уповноважені вій[ськовим] возом – як це було говорено, чи своїм – як цього домагався Макар, але на всякий случай Горс[ький] був готовий з Опелем до дороги.

Субота, 16.IX.39.

Ранком говорив Мак із Музикою та Коваленком. По полагожденні дріб[них] справунків виїхали ми о год[ині] 11 перед пол[уднем] з Бр[ати]слави в дорогу. Був гарний, хоч дещо холодний день. По дорозі нарядили піст[олет] та випробували (Макар). По кількох годинах перша „пана”¹³ – лопнув шлявх¹⁴, а через те плащ стерся за кілька десятків метрів, був вже не до вжитку; по напрямі цього дня ми їхали без жадних дефектів. По дорозі – мабуть в Трнаві, купили ми два плащі Батя, вправді більшої димензії¹⁵. Місто 5.50–16 – 6.00 – 16, але в той спосіб ми були забезпечені перед довгими затримками – може цілоденними. Того дня ми проїхали через: Серед, Яітру, Зол[оті] Моравці, Сьв[ятий] Бенедикт, Зволень, Бан[ську] Бистрицю, Брезно, Черв[ону] Скалу, Левочу до Спіш[у] Нов[ого] Всі – о год. 9 веч[ора]; там заночували в якомусь євр[ейському] готелі. Без обіду й вечері, лише дещо „на зимно”¹⁶ перекусили, пішли ми спати.

Неділя, 17.IX.39.

Рано виїхали до купелей Сп[ішу] Нов[ого] Всі, де мав бути сот. Сулят[ицький], пор. Фр[анц] Свобода та пор. Кекнер; вони були приділені при штабі майора Д. в тій місцевості. Всіх найшли ми на місці. Майора не було. Мав приїхати в полудні. Тут сот. Сулят[ицький] поінформував про ситуацію, про те, що наші частини пішли всі на схід і т. д. Тут передали нам летючки, які були кидані з нім[ецьких] літаків на ЗУЗ в днях 11–12 ц[ього] м[ісяця]. Віймки з тої укр[аїнської] летючки: „Українці! Година висвободження з польського ярма прийшла. Нім[ецька] армія зближається до укр[аїнських] земель, які Польща в 1920 році протиправне перемогла та забрала під своє насильство... Мимо найбільшого гнету ваша віра в Бога та бойовий дух не зломилась. Із божою поміччю надійшла година висвободження. Заведіть лад та порядок для добра укр[аїнського] народу! Проганяйте чужинців та визискувачів... Витайте щиро нім[ецькі] війська побідні як своїх освободителів та приятелів... Покажіться гідними цього історичного моменту. Слава Україні!” – Пор. Кекнер передав текст промови крізь пропаганд[ивне] авто надаваної¹⁷ в днях 12 – 14 ц[ього] м[ісяця] по селах північ[ної] Пряшівщини. (Оригінал згад[аної] летючки та текст промови є в архіві секр[етаріату]). По полудні інформ[аційна] нарада, присутні: Мак, Сич, Діброва, сот. Сулят[ицький], пор. Кекнер, Горс[ький], майор, сот. Срой, Баргель та ще двох нім[ецьких] старшин. Майор поінформував про стан, ніби оцінив його позитивним для укр[аїнців], вироблено плян дальш[ої] акції-походу, розподілено пров[ідницькі] функції наших: Сич – війс[ькові] і міліц[ійні] справи, Мак – політ[ична] орг[анізація], безпека й адміністр[ація], пропаганда – йому був приділений Баргель з пропаганд[ивним] возом, Діброва – господарські справи. Біля 200 ФС та СА мали бути помічними у всіх справах. Крім тієї наради окремо переговорювали з майором Мак і Сич. Установлено, що першою етапою на ЗУЗ є Самбір, дальшою – Львів. Ми мали виїхати в дальшу дорогу другого дня ранком, за нами майор зі Сулятом; пор. Ф.Свобода та Кекнер мали окремі доручення в справі укр[аїнської] л[юдности].

В тому часі організовано нім[ця]ми полк нім[ців] зі слов[аків] при слов[ацькій] армії. Вечором дістали ми на дорогу коци, паси, футерали на піст[олети], шапки. Спали ми і в будові штабу ФС в був[шій] купелевій¹⁸ віллі в лісі.

Понеділок, 18.IX.39.

Ранком виїхали ми з [купелевого] Сп[ішу] Нов[ого] Всі ч[ерез] Левочу до Пряшева, де по закупні ріжних річей – шкір, плащі, запаси їди, паперу, бензини, куртку Геньові, хлібники і т. д. – виїхали в дальшу дорогу; в Пряш[еві] говорив Мак і Сич з сот. Піх[?]. Сулят[ицький] їхав з майором, Ф.Свобода на мотоциклі ч[ерез] Устрики, Кекнер ч[ерез] Строків, звідкіль мав забрати число 1, 2004 р.

сотню „зелених” – всі на схід! Зустріч з др. Комаром. Геньови інструкції – звязку з Музикою, – мав бути готовий з Татрою-тягарівкою¹⁹. Мережа, др. Козак, Синий й Порайко мали бути вже по другій стороні в Команчі, хоч мали ждати в Пряш[еві]! Виїхали ми о год. 12 ч[ерез] Гіральнової, Свидник, о 3 год. по пол[удні] проїхали б[увшу] поль[сько]-слов[ачку] границю селом Барвінок. По дорозі зустріли спалені і понищені села, мости (!), але мимо того привітальні брами для нім[ецького] війська із нашими і нім[ецькими] прапорами та написами „Слава Україні – Гейль Гітлер!” По дорозі розказували селяне про останні польські звірства і зо слезами радості довідувалися, що ми українці. По селах було видно укр[аїнську] міліцію, озброєну, із синьо-жовтими опасками²⁰, теж у польсь[ькій] військ[овій] уніформі; в Уст[і] Дол[ішньому] міліціонери носили на синьо-жовтій опасці чорний гаковий хрест (!). По 7 веч[ера] приїхали ми до Хирова, де ночували в ген[еральному] штабі, що містився в будовах монастиря оо. Єзуїтів (їх виховна гімназія). Майор приїхав біля півночі. Вечеряли знову „на зимно” з коняком.

Вівторок, 19. IX. 39.

Розмови Мака і Сича з приятелями, Діброва остається при штабі як звязковий старшина. Сич, Макар їдуть до Самбора, – виїзд о год. 3 по пол[удні]. В Самборі звязок із місц[евою] командою, вечером нарада в др[уга] Рог. за участі місц[евих] провідних громадян – старших і молоді. (Др. Рог. – бурмістр, др. Гал. – староста), обговорено справи налагодження орган[ів] адміністрації, прохарчування, звязок із селом, зокрема міліції, – для того треба стягнути людей із сіл. Сич ночує у др. Рог., Мак у др. Хом., Сулят[ицький], Варг і Горс[ький] у декана о. Плешк. Зустріч із знакомими – загально піднесений, радісний настрій – охота до праці.

Середа, 20. IX. 39.

Рано зайнято-перебрано будову старіства в наші руки. Нарада чільних громадян – говорив Мак, Сич. Актуальна справа – це орг[анізація] міліції. Горс[ький] виїздить із членом П[овітової] Е[кзекутиви] в поблизькі села, до Бабини, яка радо погодилась вислати біля сотки людей військовиків, частина прибути мала до Самбора вже вечером того дня; село Береги біля п'ятдесят, і солтис того села В.Ф. мав дальше навязати контакт із селами Пиняни, Зарайско і Містковичі у справі доставки міліціонерів. По полудні виїхав Макар і Гор[ський] ч[ерез] Хирів, де забрано Діброву до Перемишля, для зорентування в тому терені. Нарада в Нар[одному] домі з др. – Заг, Навроцьким, ред. Костюком, проф. Козаком, сот. Підгірний (якого везли ми із Самбора, де приїхав він за інструкціями). Тяжка ситуація в Перемишлі, поляки зайняли

всі місц[евої] самоуправи пости, невід[повідне] ставлення до укр[аїнців] із нім[ецького] боку – причини: загальна ситуація, границя на Сяні між нім[ецько]-більш[евицькими] інтересами!! Всі старі тепер стовідсоткові націоналісти, мовляв, „ми все²¹ з націоналістами співпрацювали!” Нічліг у проф. Козака, товариша Діброви.

Четвер, 21. IX. 39.

Ранком Карпат приїхав, Мак з Карпатом в Єп[ископа] Коциловського. Справа границі на Сяні вже пересуджена! Виїзд з Перемишля ч[ерез] Хирів, де залишився Діброва у „свого” ген[ерал-пол[ковника] Гінгофера. Приїзд до Самбора – тяжка атмосфера! – Прим[ітка]. В Перемишлі одержано від п[ан]і Коз. летючку в укр[аїнській] мові, яку скидали нім[ецькі] літаки біля Журавиці 9 або 10 ц[ього] м[ісяця], її зміст: „Українці! Польська держава розвалюється під напором переможної нім[ецької] армії! В дикому переполосі втікає безголова польська армія! Вже в Варшаві гремить відгомін гарматних стрілів! Польський уряд втік! Українці! Чи знаєте, що для Вас значить слово ВОЛЯ? Слушна пора здобути її! Тепер або ніколи! Або здобудете собі волю, або Ваші діти і Ваші внуки Вас прокленуть! Українці! Кидайте лячку зброю! Піддайтеся під охорону нім[ецьких] вояків! Хай живе свобода!” (Звернути увагу на притенс[ійний] зміст обох нім[ецьких] летючок до українців!).

П'ятниця, 22. IX. 39.

Виїзд в інформативну дорогу до Дрогобича та Стрия з Макарем. Нім[ецька] армія вицофується²² за Сян; з нею наші відділи, по дорозі стрінули відділ роверистів²³ хор. Вислоцького і Мізер. Багато цивіль[них] втікачів. Поїзди в Дрогобичі і Стрії переповнені ними. В населенні бачиться страх перед грядучим. Поворот до Самбора. Нарада Мака і Сича із майором, сот. Руге та ще кількома нім[ецькими] особами. Нім[ці] між собою сваряться. Майор стоїть на цьому, щоб чимбільше укр[аїнців], зокрема заангаж[ованих] в протиком[уністичній] акції, втікало. Наші на це, що з ними пізніше зробиться?! Мовляв, всі одержуть зайняття і т.д. Нім[ецька] акція за евакуацією всіх нім[ецьких] колоній і окремих осіб. Місц[еве] громадянство не знає, що робити – втікати, чи ні. Становище: втікають справді заангажовані в протиболь[шевицькій] боротьбі, зокрема провідні нац[іональні] діячі.

Субота, 23. IX. 39.

Рано виїхав зі Самбора Мак з Мережою, Гуцулом, одним звяз[ковим] партизаном в сторону Львова. Перед Зимною Водою зупинила нас остання нім[ецька] сторожа і не радила дальше їхати; за горою мали вже бути перші

больш[евицькі] патрулі, які ішли на Комарно. Тут залишився Мережа і Гуцул, які мали піти з доручен[ням] даліше. Ми вернули і бічною дорогою поїхали до Мушини, де звязковий партиз[ан] передав доручення місц[е-вому] чоловікові (дівчині) і т. д. Вернули ми знова ч[ерез] Гор[одок] Ягайлонський, Рудки – які були сильно знищені, до Самбора. По дорозі зустрічали ми цілі маси поль[ських] втікачів зі заходу, що тепер вертали домів, а зокрема поль[ських] вій[ськових] полонених, яких пустили домів. Все голе, бідне, заросле, голодне... В Самборі, як і попереднього дня, виставлювано для укр[аїнських] і нім[ецьких] втікачів на захід відповідні посвідки. Того дня виїхав Діброва, що приїхав з Хирова, назад ч[ерез] Хирів на Дол[ішні] Устрики з нашими речами і архівом поліц[ії] нашим новим автом, яке спершу ми зареквірували, опісля купили за 900 зол[отих] пол[ьських] та 10 амер[иканських] доларів; це було Аеро-спорт, в д[уже] доброму стані, ч[исло] А 41749. Між укр[аїнським] громадянством ваганья!

Неділя, 24.IX.39.

Цілий день пройшов під вражінням цофаючихся нім[ецьких] військ і маси тих автокольон, що їхали з Дрогобича, Борислава з бензиною... Підготовка до евакуації. Відїзд тягарового авта з партизанами та їх ком[андантом] Кремінським – раненим в руку, на захід до Кросна, де мала бути станиця і табор втікачів. Там поїхав вже скорше сот. Сулятич[ський], щоб з пор. Кекнером підготувати місце і т.д. – Того теж дня виїхали фірами частина місц[евої] міліції з ком[андантом] інж. Темником до Сянока. Із Хирова Діброва прислав заявкового з повідомленням, що авто – Аеро розбилося по дорозі, є в напрямі. – Останню ніч спали ми в будові старіства. До пізньої ночі приходили люде – втікачі із східних повітів за посвідками.

Понеділок, 25.IX.39.

Рано проїхали Самбором останні більші війс[ькові] нім[ецькі] формації. Всюди на війс[ькових] возах бачилося укр[аїнських] втікачів (військо одержало інструк[ції] брати втікачів). Ще до полудня видавано в старістві посвідки, при видаванню чергувалися пор. Ф. Свобода, Горс[ський], у вільних хвилях Макар. Макар проглянув ще архів старіства та взяв деякі ще документи, що відносилися до Орг[анізації]²⁴. Військо вже зовсім спорожнило староство. Біля 12 год[ини] в полудні покинули ми теж Самбір. Сич їхав з Майором, Мак, Ф. Свобода та Горс[ський] нашим Опелем, який, до речі, витримав досить тяжку дорогу без більших направок. В Хирові довідалися ми, що Діброва поїхав ще вчора малою Аеровкою, але ані в Ліску, ані в Пястовім не нашли ми ані сліду по Діброві й авті. В Сяноку, де зустріли

ми наші частини пор. Осипа Свободи і цілу команду, ми заночували на польс[ькій] квартирі: Сич з Майором, а Макар, Ф.Свобода та Горський окремо. Тут переказано нам, що Діброва поїхав далі до Кросна, а авто залишив знова попсоване біля Ліска!

Вівторок, 26.IX.39

Ранком Сич та Макар наладжують справи наших людей з Майором і т. д. На місці остає пор. Ф.Свобода та полк. з К[арпатської] У[країни], Свобода має наладати граничну сторожу з наших. Всіх втікачів мають спрямовувати до Кросна. Зі Сяноку виїхали ми до Кросна, де Мак та Сич мали нараду з сот. Сулятицьким та Майором. З Кросна виїхали ми по пол[удні] до Ряшева до АОК/14²⁵. Ночували в гот[елі] „Кракові”, харчувалися в старш[инській]²⁶ їдальні. *Сич остався в Ряшеві, ми поїхали до Ярославля, бо Мак одержав повновласті на зорганізов[ання] гранич[ної] сторожі на лінії Ярослав – Перемишль. В Ярославі стріча з місц[евим] комітетом допомоги, зокрема з „молодими” (Чер).*

Середа, 27.IX.39.

Примітка! Вже чотири рядки із попередньої сторінки відносяться до дати 27.IX. (У записі від 26.XI.39 ми виділили їх курсивом. – О.К.)

Макар наладує місц[еві] справи. Головою допомог[ового] комітету стає проф. Гнатюк, йому мають допомагати: інж. Кажубинський, кравець Вергун (політик!), проф. Шемердяк (б[увший] москальофіл) та проф. Максим, із сторони молодих співпрацюють mgr. фарм[aceut] Черкавська та mgr. Щирба. Тут зустріли ми дра Галушинського зі Самбора, який теж шукає за якимсь зайняттям. Макар, Горс[ський] ночують у дра Борина, на пораду проф. Гнатюка, як опісля виходить – советофіла. Макар у Єписк[опа] Лакоти.

Четвер, 28.IX.39.

Макар наладує справи з місц[евими] нім[ецькими] урядами²⁷ й військом. По пол[удні] виїзд ч[ерез] Радимно до Перемишля-Засяння. Шукання за урядами ... Нічліг у крив[них] Горс[ького].

П'ятниця, 29.IX.39.

Ранком виїхали ми за нашими людьми до Бушк[овичів]. Макар находить там всіх в комплекті, зокрема Окулярник-Лоп[атинський]. З ним Макар вертає до Засяння, наладання справ і т.д. Макар наладує звязки з команд[ами], чорними²⁸ і т.д. Двох наших парт[изанів] відвозимо для гранич[ної] число 1, 2004 р.

сторожі²⁹ в Радимні. Візита і наради Мака у о. Черкавського, старости Радимна і пов[іту], який саме одержав декрет. Зустріч з Яндою, секретарем о. Ч[еркавського]. Вечером поворот до Пер[ечина] Засяння, нічліг як перед.

Субота, 30.IX.39.

Зустріч з Меценасом та чет. Пулюєм, які виїхали в пошук за політ[ичними] в'язнями. Мак в генерала. На Засяння прибуває чимраз більше збігців³⁰, зокрема зі Львова. Мережа вернув зі Л[ьвова] з друж[иною]. Янкель має бути з друж[иною] в Ряшеві. Вечером візита з Меценатом і Пулюєм в др. Навроцького. Нічліг на квартирі чет. Пулюя; його служниця вважає нас за большевиків, шкіряні плащі, зброя.

Неділя, 1.X.39.

Виїзд з Засяння ч[ерез] Радимно, Ряшів до Кросна. Тут вже є Лебідь, пляцкомандантом. Канцелярія Сича в роботі. Нічліг в зайнятих нашими апартаментах по рабіні.

Понеділок, 2.X. 39.

З Кросна проїхали до табору втікачів в Кростенку, два км. від Кр[осна], відвіділи табор мушин і жінок, який міститься в б[увшій] школі, таб[орову] кухню та постій сторожі-охорони з пор. Кед[юlichem]. Макар і Сич відбирають звіти і побажання. О 3 год. по пол[удню] виїхали – Макар і Горс[ький] ч[ерез] Дуклю, Дук[лянський] просмик³¹, Свидник до Пряшева, звідкіль Мак мав телефонувати до Іскрюка. Стріча з Геньом. Телефон. Серед наших „там” не-дуже-то. Нічліг у пані Гежя, дружини б[увшого] болгар[ського] революціонера.

Вівторок, 3.X.39.

Закупна ріжних річей, харчів, шкір, плаща для Сича і т. д. Другий телефон Мака до Іскрюка. Кіно – детективка. Нічліг у Геня, Геньо на Опелі.

Середа, 4.X.39.

Решта закупна в Пряшеві, направа Опеля – чищення, смарування, направа Татри-тягарівки, виїзд з Пряшева обома возами, Макар провадить Опеля, з ним їде Геньо, Горс[ький] їде Татрою, яка „пчихає, стріляє”, але їде... Через Свидник, Дуклю підїхали ми на кілька км. перед Кросном і ресори із зад[ніх] коліс Татри злетіли. Двогодинна направа, їзда до Кросна без дальших перепон. Виїхали ми з Пряшева о 2 по пол[удню], приїзд до Кросна о год. 8 веч[ера]. Наша кімната зайнята... Дашкевичем і Ко. Ночували окремо. Довідались, що у Сича був з візитою, мовляв, підданчою Д.Паліїв.

Четвер, 5.X.39.

Рано наради Сича з Маком. О 11.30 виїзд до Ряшева; Сич і Бергер автом, зареквірованим добро[вольцями] Сича. Мак, Діброва і Горс[ький] Опелем. По дорозі стріча з Янклями, яких забрали до Ряшева. Сич і Мак на АОК. Мак, Діброва і Горе їдуть до Кракова. Страшна дорога біля Тарнова. Приїзд до Кракова о год[ині] 9 веч[ера]. Пустки на вулицях, лише поліц[ійні] патрулі. Мак ходить по командах, о год. 10 дістаємо квартиру в гот[елі] „Народовім”.

П'ятниця, 6.X.39

Мак в пошукуванні за зв'язками нім[ецькими] і нашими. Зустріч Макара і Діброви з др. Горбовим, шефом в арбайтсамті³². Він теж представником Наці[онального] Комітету з о. др. Хрущом. Багато політв'язнів з чільними: Баба, Клими[шин], Стар., Біг. і т.д. Дарія Гнат[ківська] в Отмахав, там теж Штокал., Жарс[ький] і інші. Б.Крав[ців] з групою партизанів в Піщ[анах]. В АОК сподіються Карпата і Майора щодня. Відвідіни Вавелю і крипти марш[ала] Пілсуд[ського].

Субота, 7.X.39.

Дальша зустріч Макара з др. Горбовим, наради. Мак дістає листа, таєм[но] висланого В.Мудрим, д-р В. Загай[чевським] і д-р Р.Смаль-Ст[оцьким] дня 2.X. до нім[ецьких] властей!

Неділя, 8.X.39.

О год. 11 перед пол[уднем] виїзд з Макарем ч[ерез] Закопане до Кежмарку для телеф[онного] зв'язку Мака з Іскрюком. По дорозі дефект Опеля, по „протягненні” його якимсь мимо проїждж[им] автом – все в порядку. Телефон Мака. Виїзд з Кежм[арку] о год. 10 веч[ора]. В Татрах 20 см. сніг!! По тій причині ми зблудили й місто ч[ерез] Закопане, ми проїхали Татри більше на схід і виїхали на Нов[ий] Тарг. Один км. за Нов[им] Таргом Опель дефектує знову, (9/X.) тим разом „на добре”. Год. 2 по півночі. Спимо у возі, мороз, ранком о шостій год. вдається, нагрівши мотор, рушити далші. Коротша, але страшна дорога! Врешті о год. 8.30 приїзд назад до Кракова. Приїхав Майор, стріча його з Маком, був теж Меценас і чет. Пулюй, які тогож дня виїхали до Берліну. В Кракові остає заступником Майора від у[країнських] справ проф. Кох, чет. Майор виїхав до Ряшева, Кросна.

Вівторок, 10.X.39.

Наші роблять реєстр політв'язнів, всіх є біля 200 в самому Кракові. Багатьох одержало працю в Арб[айт]-амті. Діброва заходиться по урядах у число 1, 2004 р.

госп[одарських] справах, не везе. Мак з др. Горбо[овим]. Макар з д-р. Палєвом, опісля Діброва і Горс[ький] при тому; „провідник” підпорядковується Вождєві³³, але...

Середа, 11.X.39.

Приїхав Мек з Климишином і Старухом з Берл[іну]. „Новості” Мека, Старух уповноваж[ений] від Коха і т. д.

Четвер, 12.X.39.

Сходина нац[іональної] кольонії в ідальні. Наради над пляном праці під суч[асну] пору. Макар говорить. Ухвала урегулювати місц[еві] справи ч[ерез] встановлення одного комітету, до якого належали б і інші, і т. д.

Пятниця, 13.X.39.

Звичайні інформ[аційні] сходина, наради, поради і т. д. Мак у Марти.

Субота, 14.X.39.

Без змін. Макар більше відчуває болі в боляку. Був д-р Птр. і Филип., казали оперувати.

Неділя, 15.X. 39.

По пляну відбулися збори укр[аїнської] кольонії, голова др. Горб[овий] міст[оголо]ви³⁴ др. Загайк[евич] та о. др. Хрущ, секретарі Старух Яр[ослав] та Климишин Мик[ола], члени: проф. Кубійович – високі школи, Бігун Мик[ола], Стецурова – санітарні, др. Лисяк Пав[ло], Скрипник Степ[ан] – каса, Бусол Яків, Пашкевич Олекса – харчівня, о. Нарожняк – полонені, інж. Совенко – праця, Гладкий Волод[имир] – табор на ЛЬоретанськ[ій], мр. Кальба Семен, др. Турманович Михайло. Ніби все в порядку, згода. По пол[удні] д-р Филип. оперував Мака, вдало і добре. Вечером Горс[ький], з Филип. і його нареч[ена] до Рабки й назад. По дорозі „пана”.

Понеділок, 16.X.39.

Мак чується добре, Мек і Діброва вибіраються до Кросна.

Вівторок, 17.X.39.

Наладнання контакту між Бабою та Маком, який лежить в шпиталі. О год. 1 по пол[удні] виїзд – Діброва, Мек і Гор[ський] ч[ерез] Хабувку, Н[овий] Санч, Ясло до Кросна, приїзд о год. 7 веч[ора]. Нічліг у наших канцеляріях!

Середа, 18.X. 39.

„Замах” чет. проф. Оберлендра на Опеля. Компромісово наладно. Горс[ький] їде з Оберл[ендером] і Дібровою за справами ч[ерез] Дуклю до Строквова, на закупне. Горс[ький] пише листа до Базіва для Іскрюка про ситуацію. Поворот ч[ерез] Ясло, де Діброва наладжує госп[одарські] справи з інспек[ційним] шофером. По дорозі „пана”. Веч[ером] в Кросні.

Четвер, 19. X.39.

Наслідки компромісу. Горс[ький] їде з проф. Оберл[ендером], Дібровою і Меком на Засяння для наладнання справ прохарч[ування] втікачів в НСФ³⁵, до Радимна і Ярослава. На Сяні біля Ярослава жеде на перехід із большев[ицької] сторони понад 5000 людей, здебільше українців; з тої сторони вандрують (згл[ядно]³⁶ „їх вандрують”) жида на больш[евицький] бік. Больш[евики] вже не пускають на той бік. В Ярославі працює в Комітеті мр. Старосольський В. та (Пропуск у тексті. – *ОК.*), незадоволення з проф. Гнатюка. Полагодження тієї справи компромісово. Проф. Оберл[ендер] обзнайомлюється з місц[евими] справами, невідповідне віднош[ення] місц[евих] нім[ецьких] чинників до укр[аїнців], натомість д[уже] добре до поляків! В ночі поворот до Кросна. Тут приїхав Карпат з Кравцевим малим Опелем, зайцем, приїхати ще має Щука та Кріс. Карпат Мака не найшов в Кракові, приїхав до Крак[ова] Кардаш і Ганді.

Пятниця, 20.X.39.

Карпат їде з Оберл[ендером], Кравцем і Меком до Ярослава Опелем-супер. Горс[ький], їде малим Опелем з Дібровою і ФС-ом до Ясла. Діброва остається тут. Горс[ький], набірає 140 л. бензини. На повороті катастрофа, з ліва – кінь полохл[ивий], з права – рів глибокий – „Заяць” на дереві, холодниця³⁷ прорвана, контакти зключені³⁸ і т. д., якийсь війс[ьковий] віз тягне нас до Кросна, віз їде до направи, ним має вертати Кріс до Відня. Кріс і Дука приїхали, від Кардаша є листи і 200 РМ³⁹. Окулярник виїхав до Кракова до Мака. Пізно в ночі вернув Карпат з Ко. Нічліг в канцеляріях в Кросні.

Субота, 21.X.39.

Ранком виїхали Щука і Мек поїздом до Кракова. Сич ліквідує справи місцеві, рештою займається сот. Сулят[ицький] і пор. Кекнер. Горс[ький], лишає у Сулят[ицького] цикльостиль з приборами і інші книжки, де перед тим передав Горс[ький] Окулярникові комплект ідеол[огічних] і військ[ових] наших альманахів в позичку. Козак, що є таборовим лікарем в Кростенку, зістав крайзарцтом⁴⁰ в Дуклі. Проф. Оберл[ендер] остає на місці, файний хлоп. По пол[удні] виїздить Сич, Карпат і Горс[ький] Опелем-супер ч[ерез] число 1, 2004 р.

Ясло, де стрічаються і нараджуються з Дібровою, до Закопаного, де є 250 наших „зеленожупанників”⁴¹. По дорозі вночі заїздимо в Лосе-сільце, де живе д-р В.Гнатевич з ріднею. Ночуємо в нього, це кільканадцять км. перед Криницею. Гарна част[ина] Лемківщини!

Неділя, 22. X.39

Виїзд з Лося по добрій гостині разом з д-р Гнатевичем до Криниці, візита в д-р Смолінського, оглядини. Далі – дорога до Нов[ого] Санча, візита у о. Козака, антик[омуніста] Филиповича, де були укр[аїнський] шкіль[ний] інспектор] Жарський, прокур[ор] Пасичинський і молоді. Сич говорить про ситуацію. Обід. Підчас дальшої дороги до Закопаного Опель дефектував кілька разів, так що єврей[ська] шкапа мусіла його під гору тягнути. До Закопаного приїхали ми о год. 8-ої веч[ера]. Вітав сот. Стоїль., інж. Фатер [?] і т. д. Вечеря святочна в пансіоні „Сопліцово”. Наші зеленожупанники живуть в готелі, їх біля 250 з командою – пор. Фр. Свобода, др. Лебедович і підхор. Дідух.

Понеділок, 23.X.39.

Сич, Карпат, сот. Строїль і інспектор] Фатер проглянули наші відділи, вислухали їх побажання, що хто хоче робити і т. д. Біля 100 зголосилося до поліц[ійної] служби. Інші на працю, на студії чи до хати. По полуд[ні] Сич, Карпат і Строїль на Мор[авському] Оці.

Вівторок, 24.X. 39.

Сич з Горським їде Опелем, Карпат війс[ьковим] автом до Кракова, по дорозі в Мисловицах стають на команді поліції в справі приміщення наших людей у них, як це було говорено з Майором. Нічо з того. В полудні приїхали ми до Кракова, зголосилися на Команді, відвідали Макара, вже зовсім здоров. В Мака був Окулярник, опісля Кардаш і Ганді. Щука пізніше. Мек вже тут. Мережа з дружиною приїхав з Ярослава. Справа Коха і Паліва – невияснена; в комітеті балаган, ундівці⁴² бунтуються. Проф. Кубійович має їхати 4-ма пропаганд[ивними] автами з рамени⁴³ Кох-штеле⁴⁴ в терен. Горс[ький] передав Окулярникові компл[ектів] 28 карт ЗУЗ! Нічліг в „Гот[елі] Народовім”.

Середа, 25.X.39.

Карпат і Сич у Майора, опісля стріча з др. Горб[овим]. Приїхав чет. Пулой і вибирається з Ганді на Схід. Дар[ія] Гнат[ківська]-Леб[ідь] і ще кілька жінок б[увших] політв'яз[нів] в Кракові; вони мають їхати у групі десять разом з Бабою до Піщ[ан]. Нічліг в „Гот[елі] Народовім”.

Четвер, 26.X. 39.

Нарада – Сич, Мак, Карпат, Кардаш, Баба і Гнат[ківська]. Гнат[ківська] мала би тут остати й зацікавитися усіма нашими справами. Кардаш наладне культ[урно]-виховне життя. З Крак[ова] має їхати ще до 15 осіб до Піщ[ан]. Приготується місце на кільканадцять політ[ичних] в'яз[нів], хорих на легені, в Криниці, вони рівночасно виробляли б курси народ[ного] Університету. Того дня розмова наших з Майором, цей на все годиться і т.д., лише радить здалека держатись від цивіль[ної] управи. Сич урядує на Сарего, в нього працює ком[уністичний] партиз[ан] Кременський та пор. Осип Свобода у війс[ькових] справах – історія партиз[анки]. Тут і при гром[адському] комітеті збирають цікавіші протоколи від втікачів із ЗУЗ.

П'ятниця, 27.X.39.

Продовження наради – Сич, Карпат, Мак, Баба, Кардаш. Сич має остати на час ліквід[ації] війс[ькових] справ на місці, у всьому співпрацює з проф. Кохом. Д.Паліїв мав дістати по носі і виїздить. Мак з м[і]. Старосольським – справа Ярославщини.

Субота, 28. X.39.

Стріча Макара з Окулярником, Бабою і Сичем. По пол[удню] Карпат і Мак виїхали до Берл[іну], Горс[ький] передав Кард[ашу] справи й прохання за документами зеленожупанців до полагодження. Важною справою є розгружування людей на працю і т. д. Приятелі⁴⁵ багато говорять і обіцяють, але практично тяжко це йде. Порушено справу стягнення наших людей з Нім[еччини], шльосу⁴⁶ і т. д. Брак нашої літератури. Кардаш радить кількох свіжих здібних людей послати до Пра[ги] і Берл[іну] для праці – новий дух. (Горох, Янкель, Кравц[ів].)

Неділя, 29.X. 39.

Спільний обід – Сич, Макар, др. Марта, др. Патр, др. Филип[ович] і Гор[ський]. Макар у відвідинах у дівчат політв'язнів: Д[арія] Гнат[ківська], Жарс[ький], Штокал, були вже там оба Баби, прийшли Кременський, Свобода, Горс[ький] теж був. Веч[еря] у д-ра Патр.

Понеділок, 30.X.39.

Мак і Сич з др. Горбо[вим]. З Відня приїхала Донця, нічого спеціального не знає. Мак передає Кардашеві справи, які має вести і піклуватися ними, говорить йому про тепер[ішню], орг[анізаційну] систему. Рогач, що приїхав шукати людей, а зокрема Мака, має бути посередником в Пря[шеві]. Кардаш передає справи до полаг[одження] у Ві[дні].

Вівторок, 31.X.39.

Ранком виїхало 15 осіб з Бабою на чолі до Піщ[ан], Макар у Майора „на прощання”, Макар – зустріч зі Щукою. По пол[удні] Кардаш і Гор[ський] оглядають укр[аїнський] табор на Льотеранській, панував там рух перед пригот[уванням] до завтр[ашнього] Свята Листопада⁴⁷. Кажуть, що марш[алок] Мудрий⁴⁸ дуже незадоволений, що Макар не хоче з ним бачитися.

Середа, 1.XI. 39.

Инж. Хроновят і от. Бізанц з візитою у Сича, і пропозиція йому обняти провід над усіма справами по тому боці, мовляв, і паліївці підпорядковуються. Сич і Мак з д-ром Шухевичем; Макар говорить з ним у справі видання про політ[ичні] процеси. Зустріч Макара з Доценком і т. д. Горс[ький] з др. Головацьким, що вернув саме із ЗУЗ, був у Березі, його протокол. Свято в таборі збігців, втриманий наш стиль, – досить німців, – настрої досить піднесений й бадьорий.

Четвер, 2.XI. 39.

Ганді вернув з обїздки з Пулюєм; Мак зустрічається з Ганді, його становище, вияснення, тяжке його завдання. Макар говорить з п[ане]ю Шепарович і дочкою її. На другий день має виїхати Мак і Горс[ький], з Кракова ч[ерез] Слов[аччину] до Брат[ислави] і Від[ня]. Др. Патр. каже, що приїхала зі Львова дружина Б. Крав[цева] з двома дітьми. Сич і Кардаш мають теж їхати завтра до Кросна. Горе з Федаком, що вернув з Бер[ези] Карт[узької]⁴⁹. Він разом із 38 січовиками був переданий мадярами полякам, які держали їх в Бер[езі] Карт[узькій] (двох з тої групи дезертерів з пол[ської] армії – розстріляли!). – Нічліг все в Кракові в „Готелі Народів”.

Пятниця, 3.XI.39.

Готові до їзди. Горс[ький] у пані Кравц[евої], вона годиться їхати до Піщ[ан] до Богдана, Мак ще з нею говорить, вияснює. Біля 11 перед пол[уднем] виїздить Макар, п[ан]і Кравц[ів] з Гоком і Дзвіночкою та Горс[ьким], при кермі з Кракова ч[ерез] Хабувку, Яблонку, границю, Трстену, Дол[ішній] Кубін, Жідіну, Тренчін до Піщан – готель „Рояль” – до наших „вивчасників”⁵⁰. По дорозі діти і п[ан]і К[равців] хворі. В Піщ[анах] біля 100 людей. Проводить з нім[ецької] сторони май[ор] Фрід., з нашої Б.Крав[ців], Янкель і Марко Л. Живуть всі добре, але всі незадоволені, як нормально... Макар зо всіма із чільних говорив. Купіль, перший раз по довгому часі, й нічліг в „Роялю”.

Субота, 4.XI.39.

О год. 9-ій виїзд з Піщ[ан], Мак і Горс[ький], до Брат[ислави]. Приїзд пів на 11. Макар у вій[ськовій] місії і на нім[ецькому] конз[уляті]. Все в порядку. Стріча з Ешкісом, навів паніку... До пол[удня] стріча з Коваленком, налаштований місц[евих] справ, через нього передано для Музики певні справи до полагодження, зокрема поїздка до Піщ[ан] для звязку, книжки і часописі їм і т.д. Музики таки не зловили. Макар з Крикуном. Вирішили – мимо всяких страхів їхати. Коваленко перед веч[ером] поїхав до Від[ня] для звязку і мав повідомити Кравця про наш приїзд. Та мимо того – не ждали, Макар вирішив їхати, Ешкіс мав обсервувати⁵¹ на мості цілий перебіг... Пів на 9-ту виїхали, проїхали „благополучно” і заїхали на 10 годину на місце. У Від[ні] тел[ефонував] Макар, получився з нашими, все в порядку – Коваленко приїхав, звязався з нашими і т. д. Це було вже не потрібне...

Згот[овлено] 21. XI. 1939 р. – Карта дороги на кінці, знімки окремо.

Ориг[інальні] доклади, відписи, різні документи, летючки, пол[ітичні] папери із Сам[бора]⁵² і т. д. знаходяться в архіві Секретаріату.

ПРИМІТКИ

- 1 Розбудова нації. – 1929. – № 1 – 2 (13 – 14). – С. 1.
- 2 Там само. – № 5 (17). – С. 177.
- 3 Книш З. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, [Б. р.]. – Ч. 1. – С. 104.
- 4 Там само. – С. 112.
- 5 Там само.
- 6 Опель-супер – марка авта.
- 7 Віз – тут: автомобіль.
- 8 Болона – плівка.
- 9 Орт – марка пістолета.
- 10 Футерал – тут: кобура.
- 11 Плащ – тут: автомобільна шина.
- 12 На резерву – про запас.
- 13 Пана – трапунок, аварія, пригода.
- 14 Шлях – камера (колеса).
- 15 Димензія – розмір.
- 16 „На зимно” перекусили – холодним (не розігрівуючи) перекусили.
- 17 Надаваний – тут: передаваний (через автомобільний гучномовець).
- 18 Купелевий – курортний.
- 19 Татра-тягарівка – Татра-вантажівка.
- 20 Опаска – тут: пов'язка.
- 21 Все – тут: завжди.
- 22 Вицофуватися – відходити, відступати.
- 23 Роверист – велосипедист.
- 24 Організація – тобто Організація українських націоналістів.
- 25 АОК – підрозділ АБверу.
- 26 Старшинський – тут: офіцерський.
- 27 Уряґд – установа.
- 28 Чорні – тут: есесівці.
- 29 Гранична сторожа – прикордонна варта.
- 30 Збігці – втікачі, біженці.
- 31 Просмик – перевал.
- 32 Арбайтсамт – відділ праці.
- 33 „Провідник” підпорядковується Вождеві – тобто С.Бандера підпорядковується Голові Проводу українських націоналістів А.Мельникові.

- 34 Містоголова – заступник голови.
- 35 НСФ – марка авта.
- 36 Зглядно – тут: або ж.
- 37 Холодниця – радіатор (авта).
- 38 Контакти зключені – контакти зіпсовані.
- 39 РМ – райхсмарки.
- 40 Крайзарцт – повітовий лікар.
- 41 „Зеленожупанники” – так називали тих членів ОУН, які після виходу з в’язниць були сконцентровані у відповідних пунктах і їм видано однострої зеленого кольору.
- 42 Ундівці – члени Українського національно-демократичного об’єднання – найбільшої на Західній Україні легальної української партії в 1925 – 1939 рр.
- 43 З рамени – за дорученням.
- 44 Кох-штеле – підрозділ Абверу, яким керував Г.Кох у Кракові.
- 45 Приятелі – тобто німці.
- 46 Стягнення з шльосу – звільнення з-під замка (з ув’язнення).
- 47 Свято Листопада – традиційне відзначення в Галичині подій 1 листопада 1918 р., коли українці взяли у свої руки владу у Львові й почалося формування Західноукраїнської Народної Республіки.
- 48 Маршалок Мудрий – точніше віце-маршалок В.Мудрий. Очолюючи УНДО, він провадив переговори з польськими політичними колами щодо нормалізації польсько-українських відносин, у вересні 1935 р. обраний віце-маршалком (заступником голови – маршалка) польського сейму.
- 49 Береза Каргузька – табір для політичних в’язнів, створений 1934 р. польським урядом у м. Береза на Берестейщині.
- 50 „Вивчасники” – „відпочивальники”, „курортники”, тобто члени ОУН – в’язні польських тюрем і концтабору Береза Каргузька, що тепер вийшли на волю.
- 51 Обсервувати – спостерігати.
- 52 Папери із Самбору – документи польської поліції, що стосуються ОУН. Нині зберігаються в Архіві ОУН у Києві.

ПРО АВТОРІВ

Амонс А., керівник юридичної служби Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам’яті жертв війни та політичних репресій, полковник юстиції запасу

Бузало В., кандидат історичних наук, заступник керівника Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України

Вечерський В., кандидат архітектури, начальник відділу Київської міської держадміністрації

Забілий М., генерал-лейтенант у відставці

Казименко А., радник директора ДП „Укроборонсервіс”

Ковальчук М., аспірант Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

Кучерук О., директор Бібліотеки ім.О.Ольжича

Луговський О., молодший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Малаков Д., заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва

Потильчак О., кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

На 1-й стор. обкладинки:
Орден Данила Галицького. Світлина В.Карпова.

На 4-й стор. обкладинки:
Пам’ятник Данилу Галицькому у Львові. Світлина С.Марченка.

Коректа **Антоніни Жихорської**
Складання **Оксани Жихорської**
Макет, верстка **Олени Михайлець, Наталії Бойко**

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.
У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов’язкове.

Видання зареєстроване Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 253-27-50
Факс (044) 294-64-76
E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua

Друк: ЗАТ „Віпол”. ДК №15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
Замовлення №

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА КОМПАНІЯ З ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ ПРОДУКЦІЇ І ПОСЛУГ
ВІЙСЬКОВОГО ТА СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ «УКРСПЕЦЕКСПОРТ»
ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО «УКРОБОРОНСЕРВІС»

ВИСТАВКА КОЛЕКЦІЙНОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ




ВИБАВКА РОЗТАШОВАНА В ПРИМІЩЕННІ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
ЗА АДРЕСОЮ: м. КИЇВ, вул. ГРУШЕВСЬКОГО, 30/1
ВИБАВКА ПРАЦЮЄ З 10.00 ДО 18 ГОДИНИ. ВИХІДНІ: ПОНЕДІЛОК, ВІВТОРОК
ДОВІДКИ ТЕЛЕФОНАМИ: 254-51-89, 254-51-95

